

AFSEENAA NAMOOTAA BEBBEEKAMOO AANAA MIDAA
QANYII

SISAAY KABBADAA GIILLOO

WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA) AFAAN
OROMOO BARSISUUF GAMISAANGUUTTACHUUF DHIYAATE

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKILOORII
KOLLEEJJII NAMOOMAA QO'ANNOO AFAANOTAA,
JORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII
YUUNIVARSIITII FINFINNEE

HAGAYYA 2010/2018

FINFINNEE

AFSEENAA NAMOOTAA BEBBEEKAMOO AANAA MIDAA
QANYII

SISAAY KABBADAA GIILLOO

GORSA: MULUGEETAA NAGAASAA (PhD)

WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA) AFAAN
OROMOO BARSII SUUF GAMISAAN
GUUTTACHUUF DHIYAATE

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKILOORII
KOLLEEJII NAMOOMAA QO' ANNOO AFAANOTAA,
JORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII
YUUNIVARSIITII FINFINNEE

HAGAYYA 2010/2018

FINFINNEE

Yunvarsitiitii Finfinnee Dhaabbata Qorannoo Digirii Lammaffaa

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo barsiisuuf guuttachuuf Sisaay Kabbadaa Giilootiin Mataduree, Xiinala Afseenaa Oromoo Godina Shawaa Lixaa Aanaa Midaa Qanyii jedhurratti qophaa'e adeemsa barbaachisu keessa darbuun sadarkaa ulaagaa yunvarsitiichi kaa'e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa keessaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Ittigaafatamaa muummaa yookaan walitti qabaa sagantaa digirii lammaffaa (MA)

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaafi mallatoon koo armaan gaditti eerame, qorannoon kun hojii koo ta`uu isaafi kanaan dura Yunivarsitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaf hindhiyaanne ta`uusaa, akkasumas wabiileen qorannoo kanaaf dubbise haala seera qabeessa ta`een fudhadhee wabii keessatis kaa`uu koo nanmirkaneessa.

Maqaa _____.

Mallattoo _____.

Guyyaa _____.

Axeereraa

Kaayyoon qorannoo kanaa Afseenaa Namoota Bebbeekamoo Aanaa Midaa qorachuudha. Qorannoo kana gaggeessuufis ka'umsi, afseenaawwan namoota bebbeekamoo aanicha keessatti beekamoo ta'an carraa qorannoo argachuun beekumsa afaaniin daddarbaa ture gara barreeffamaatti jijjiiruun beeksisuufi jajjabeessuun itti fufiinsa akka qabaatu taasisuudha. Kaayyoo kana galmaan ga'uuf, malli qorannoo qorannicha gaggeessuuf hojiirra oole, iddatteessuu miti-carraati. Tooftaa kana keessatti malli iddatteessuu kaayyawaafi eerumsaa mala odeeffattootni ittiin filatamanidha. Ragaan mala afgaaffiifi marii gareetiin funaanamuun m ala qulqulleeffataatii hiikamuun kan ibsamedha. Qabxiiwwan ijoo qorannicha keessatti hammatamanis, afseenaa namoota bebbeekamoo aanichaa funaanuu, afseenaa funaaname keessatti dhiibbaan sirna Nafxanyaa akkamitti akka mul'ate, haalli bulchitootni durii itti aangoo waliif dabarsaniifi tooftaa waraanaa isaan fayyadamaa turan haala kamiin akka dhiyaate, faayidaa afseenaan hawaasummaa, dinagdeefi siyaasa ibsuu keessatti qabu akkaataa kamiin akka mul'atee kan jedhudha Haaluma kanaan, afseenni namoota beekamoo: Jijoo Boosoo, Giddii Ginnaa, Yanfaa Guddataa, Mutuluu Laaftoofi afseenni namoota isaan waliin waa'een isaanii ka'uu kan bira ilaalamedha. Gama biraatiin, sirni Nafxanyaa yeroo isaatti, amantii, afaan, duudhaa, lafaafi qabeenya hawaasa Midaa irratti dhiibbaa taasisaa turuu isaati. Haala kana keessatti, Tulluu Waaqeffannaa bataskaana dhaabuun, lafa horaa 'Tsabala' jechuun, maqaafi amantii jijjiirsisuun olaantummaan amantii Ortodoksii, Afaan Oromoo Afaan Amaaraan bakka bu'uun, maqaan ganamaa haqamee kiristinnaa ka'uuniifi laftiifi qabeenya saamamuun kan bira ga'amedha. Haala aangoo dabarsuu irratti, aangoon abbaarraa gara ilmaatti sanyii hangafummaan kan darbaa tureefi darbee darbee Baabboofi Mida keessatti fonqolchaan aangootti dhufuun kan mul'atedha. Haala waraana gaggeessuu keessatti immoo yoo ollaa ta'an, darbatteefi farda waraanaan kan walgitan yoo ta'e walitti dhaammachuun cimina isaanii ilaalu. Waraana fagoorraa yookaan nafxanyaa humna cimsatee dhufu yoo ta'e garuu walitti araaramuun dhokatanii waraanu. Kana malees, ga'ee afseenaan gama hawaasummaan aadaa, duudhaa, amantii, afoolaafi tokkummaa, gootummaa ibsuu, siyaasaa keessatti qaama olaanaafi gadaanaan jiraachuu ibsuufi dinagdee keessatti uummatni Midaa durirraa kaasee loon horsiisuufi lafa qotuun jireenya isaa gaggeeffachaa akka ture ibsuu keessatti qabu daran olaanaa ta'ee mul'ateera. Faayidaa afseena kana itti fufsiisuuf immoo, Waajirri Aadaafi Turizimii qorannaa bal'aa gaggeessuuf qophii osoo ta'e, Bulchiinsi Aanaafi Dhimmootni Koominikeeshinii deeggarsa maallaqaafi ogummaa taasisuun osoo maxxanfamee dubbisuuf mijataa ta'ee, manguddoonni odeeffannoo kennuu danda'an dhimma kooti jechuun hirmaannaa isaanii cimsuun ammallee osoo itti fufee, barattootni seenaarraa baranii, akkuma Mutuluu Laaftoo, Jijoo Boosoofi Yanfaa Guddataa seenaa hojjechuuf seenaa qorachuurraa duubatti osoo jechuu baatanii filatamaadha.

Galata

Duraan dursee, milkaa'insa qorannoo kanaatiif beekumsaafi muuxannoo qabanin osoo ana hin nuffiin gorsaa koo ta'uun ka nana qajeelchan Dr. Mulugeetaa Nagaasaa guddaan galateeffadha.

Itti aansuun, maatii koo osoo hinbaratiin akkan baradhee dukkana doofumaa sammuu jalaa ba'uuf natti dadhabdaniin asiin na geessan harmee koo Abbaa Obboo koo, Kabbadaa Giiloofi harmee koo, Aaddee Burgudee Iddeessaafi obbolaa koo hundaaf galanni koo mirreedha.

Akkasumas, namoota kallattii gara garaatiin qophii karoora qorannoo kana irratti yaadaafi beekumsaan na deeggartan galateeffachuun barbaada. Keessumaa Barsiisaa Tasfaayee Shifarraa kan kee barri qofti haa baasu!

Dhumarratti, barreeffamaafi gulaallii barreeffamaa kan naaf taasiste Kumashii Nagaasaa umurii anaaf dheeradhun jedha. Kana malees, barsiisaa Mulugeetaa Kumaafi Tasfaayee Tankaaraa deeggarsa waraqaafi qalamaa naaf taasistaniif gumaachi keessan olaanaadha.

Jibsoo

Jechootni kana gaditti ibsaman qorannoo kana keessatti haala galumsaafi akkaataa Aanaa Midaa Qanyii keessatti hawaasni hiika kennuun hiika jechootaa kennamanidha.

Abbaa Irreessaa	Ayyaantuu yookaan hangafa warra Baabboo Warra Bultum Soophiroo kan waldhabdee Giddii Ginnaafi Yanfaa Guddataa hiikuu keessatti ga'ee qabaachaa turan.
Abbaa Miilaa	Abbaa Dhimmaa
Awwaareessuu	Qabeenya jiru hundumaa wajjiin kooluu galuu
Balbala	Mana nama dhuunfa
Bidiruu	Muka ogeessaan soqamuun horiin keessaa hora dhugan
Cinii	Gosa mukaa lafa ho'aatti biqilu kan baala xixiqqaattuufi qoree
Da'ii	Fittee yookaan cubbuu
Daannisaa	Gosa mukaa lafa ho'aatti margu kan baala babal'atuu, quncean isaa funyoo ta'uufi ijaarsa manaatiif oolu
Dajjaazmaach	Maqaa hoogganaa waraana gara fuulduraatti hiriirsuuf kennamu
Darbattee	Loltuu
Deessisuu	Furmaata kennuu
Dhagaa dhaabuu	Daangessuu
Feetawuraarii	Maqaa hogganaa waraanaa adda duree ta'eef kennamudha
Giraazmaach	Maqaa hoogganaa waraana karaa bitaa hiriirsuuf kennamu
Gobbaanii	Dhiirota obbolaa lamaan fuudhan waliif gobbaaniidha.
Harma Hodhuu	Kooluu galuu
Hora	Qaama bishaanii ashaboo of keessaa qabufi qorichummaaf oolu
Jaanoo	Uffata mootiin uffaturratti halluu diimaa dhumarratti fooyamu
Jifkata	Walga'ii yookaan kora
Karra	Balbala walitti dhufuun mana ta'uu danda'an
Koonyaa	Yeroo durii kutaa bulchinsaa aanolee gara garaa qabate akka

	Godina ammaa jechuudha.
Kumala	Uffata aadaa mootiin uffatu kan gaabii fakkaatu dhuma isaatti halluu diimaan fooyamu
Macca	Fagoo
Madabii	Bakka ciisaa yookaan taa'umsa aadaa kan biyyeerraa mana keessatti gidaara manaa yookaan utubaatti siqsuun hojjetamu
Nafxanyaa	Sirna bulchiinsa durii keessatti humnaafi meeshaa waraanaa ammayyaa fayyadamuun sirna bulchaa ture.
Qalaadii	Lafa bal'aa heekataara hedduutti shallagamu kan Gandhi irraa ijaaramu
Qanyaazmaach	Maqaa hogganaa waraana karaa mirgaa hiriirsuuf kennamu
Qoroo	Sirna abbaa lafaa keessatti nama aangoo qabeenya tilmaamuun gibira gabbarsiisu
Shimala	Biqiltuu shomboqqoo fakkaatu garuu cimina qabu kan ulee ta'u
Siisoo	Harka tokko sadaffaa

Baafata

Qabiyyee

Fuula

Axeereraa.....	i
Galata	ii
Jibsoo	iii
Boqonnaa Tokko: Seensa	i
1.1 Seenduubee Qorannichaa	1
1.2 Ka’umsa Qorannichaa.....	3
1.3 Kaayyoo Qorannichaa.....	4
1.3.1 Kaayyoo Gooroo	4
1.3.2 Kaayyoo Gooree.....	4
1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa	4
1.5 Daangaa Qorannichaa	5
1.6 Hanqina Qorannichaa.....	5
1.7 Haala Waliigalaa Seenduubee Bakka Qorannichaa.....	6
1.7.1 Haala Naannoo Qorannoo.....	6
1.7.2 Hidda Latiinsa Uummata Aanaa Midaa Qanyii.....	7
1.7.3 Haala Moggaasa Aanaa Midaa Qanyiiifi Magaalaa Baallammii	8
1.7.4 Bakka Hawwata Turizimii Aanittiin Qabdus.....	11
Boqonnaa Lama: Sakatta’a Barruu	12
2.1 Fookloorii	12
2.1.1 Gooroowwan Fookloorii.....	14
2.1.1.1 Afoola.....	16
2.1.1.1.1 Amaloota Afoolaa	18
2.1.1.1.2 Faayidaa Afoolaa.....	19

2.1.1.1.3 Gooroowwan Afoolaa.....	20
2.1.1.1.3.1 Afseenaa	21
2.1.1.1.3.1.1 Akaakuuwwan Afseenaa.....	23
2.1.1.1.3.1.2 Amaloota Afseenaa.....	24
2.1.1.1.3.1.3 Faayidaa Afseenaa	25
2.1.1.1.3.1.4 Tokkummaafi Garaagarummaa Afseenaafi Seenaa	28
2.1.2 Faayidaawwan Fookiloorii	30
2.2 Yaaxxina Qorannoon Kun Bu’uureffatu	31
2.2.1 Yaaxxina Seenaa Deebisanii Ijaaruu	31
2.2.2 Yaaxxina Tajaajilaa	32
2.3 Qorannoo Barruu Walfakkii.....	33
2.4 Fakkoommii.....	34
Boqonnaa Sadii: Malleen Qorannichaa.....	37
3.1 Gosa Qorannichaa.....	37
3.2 Madda Ragaalee Qorannichaa.....	37
3.3 Mala Iddatteessuu Qorannichaa.....	37
3.4 Tooftaalee Funaansa Ragaa.....	38
3.4.1 Afgaaffii.....	38
3.4.1 Marii Garee	39
3.5 Mala Qaaccessa Odeeffannoo	40
3.6 Qindoomina Qorannichaa	40
Boqonnaa Afur: Xiinxalaa Ragaalee.....	41
4.1 Afseenaa Jijoo Boosoo.....	41
4.1.1 Dhufeenya Sanyii Jijoo Boosoo.....	41
4.1.1.1 Mormii Diddaa Gabrummaa Jijoo Boosoofi Obboleewwan Isaa	43

4.1.1.2 Gondol Sanbuu Gabbarsa Waan Dhabeef Mufachuu	45
4.1.1.3 Aangoon Jijoo Boosoo Ilkaasaa Jijootti Darbuu	49
4.1.1.4 Dhiibbaa Mootiin Atsee Minilik Mo’uun Biyya Midaa Irratti Fide	50
4.1.1.4.1 Biyyiifi Lafti Midaa Harka Nafxanyaatti Kufuu	53
4.1.1.4.2 Uummatni Midaa Sirna Nafxanyaa Akkamitti Ilaale?	55
4.2 Afseenaa Giddii Ginnaa	58
4.2.1 Mala Boorxaa Gaarrosiifi Kennee Qilxuu Dhahan	59
4.2.1.1 Lola Giddii Ginnaafi Yanfaa Guddataa	60
4.2.1.2 Yanfaa Guddataa Mootii Baabboo Ta’uu	63
4.2.1.3 Biyyi Baabboo To’annaa Nafxanyaa Jala Galuu	64
4.2.1.4 Giiftiin Umbussuufi Biyyi Baabboo Bayyan Giddiif Deebi’uu	64
4.3 Afseenaa Yanfaa Guddataa	65
4.3.1 Moggaasa Mana Baaduu.....	65
4.3.2 Lola Mootii Yanfaa Guddataafi Shorii Kuhee.....	67
4.3.3 Lola Yanfaa Guddataafi Goobanaa Daancee.....	70
4.3.3.1 Goobanaa Daancii Humna Cimsatee Deebi’uu	71
4.3.3.2 Mala Boorxaa Gaarros Goobanaa Daancii Irratti Male	72
4.3.4 Raas Hayiluu Mootii Ta’uun Ka’uu	73
4.3.5 Dhukkubsachuu Mootii Baabboo Yanfaa Guddataa	74
4.3.6 Aangoon Galataa Yanfaa Milkaa’uu Diduu	75
4.4 Afseenaa Mutuluu Laaftoo.....	78
4.4.1 Yaalii Tokkummaa Mutuluufi Hiriyoota Isaa Diiguu	78
4.4.1.1 Tokkummaan Mutuluu, Daamotaafi Galaan Diigamuu.....	79
4.4.1.2 Haala Ittiin Mutuluun Kan Laaftoo Ta’e	80
4.4.1.3 Hojii Ajaa’ibsiisaa Mutuluu Laaftoo	81

4.4.2 Lola Mutuluufi Feetaraarii Bantii	82
4.4.2.1 Mutuluun Dhugaaf Jedhee of Wareeguu.....	83
4.4.2.2 Mutuluun Abbaa Horaa Ta'uu.....	85
4.4.3 Moggaasaafi Amala Hora Bidiruu	86
4.5 Faayidaa Afseenaa Namoota Bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii	87
4.5.1 Faayidaa Jireenya Hawaasummaa Ibsuu Qabaachuu	87
4.5.2 Faayidaa Ga'ee Dinagdee Ibsuu Qabaachuu	91
4.5.3 Faayidaa Ga'ee Siyaasaa Ibsuu Qabaachuu.....	91
Boqonnaa Shan: Cuunfaa Argannoofi Yaboo	94
5.1 Cuunfaa Argannoo.....	94
5.2 Yaboo	96
Wabiilee.....	98
Dabaleewwan	
Dabalee A	
Dabalee B	
Dabalee C	

Boqonnaa Tokko: Seensa

1.1 Seenduubee Qorannichaa

Uummanni kamiyyuu durii kaasee wantoota bu’uura eenyummaa isaa calaqqisiisu kan dhalootaa dhalootatti dabarsaa dhufe niqabaata. Kun immoo, beekumsa hawaasni daangaa tokko keessa jiraatu waliin gabbifate, muuxannoon waliin qaban akka jiru agarsiisa. Dhimmoonni akka kanaas fookiloorii jalatti fiduun yoo qorataman caalaatti bu’a qabeessa ta’a. Haala kanaan, fookilooriin Oromoo eenyummaa, aadaa, duudhaa, qaroomina, falaasama, amantii, ogumaafi k.k.f. waan ibsuuf akka qabeenya guddaatti ilaalama. Waa’ee guddina sabaa Oromoofi Afaan Oromoo ilaalchisee Dirribiin (2012:15) akka ibsutti,

Oromoon saba guddaa Itoophiyaafi gaanfa afrikaa keessa jiraatu yoo ta’u, Afaan Oromoo heddummina dubbattootaan ardii safrikaa keessaa Afaan Arabaafi Afaan Hawusaan durfamee sadarkaa Sadaffaarratti argama. Haa ta’u malee, carraan Afaan Oromoo gama barreeffamaafi meeshaalee sabqunnamtiin hojiirra oolmaaf argachaa ture afaanicha kan madaalu miti.

Akkaataa yaada armaan oliitti, Oromoon saba gaanfa Afrikaa Itoophiyaa jiraatu ta’ee Afaan Oromoos baay’ina dubbattootaan sadarkaa olaanaarra jiraachuu isaa hubanna. Ta’us gama barreeffamaatiin sochiin tureefi haalli jiru hanqina kan qabuufi hojii guddaa kan gaafatu ta’uudha.

Fookilooriin bal’aa waan ta’eef, gosoota adda addaa jalatti aadaa hawaasaa kan qoratudha. Akka Dorson (1972) ibsutti, fookilooriin damee Afur: afoola, duudhaa hawaasaa, aartii duudhaafi meeshaalee aadaa of jalatti haammata. Dameewwan kunneen walkeessa jiru. Afoola wajjiin, raawwii barsiifataa wajjiinis warreen kuniifi meeshaaleen aadaa sirnaaf barbaachisan wajjiin mul’achuun isaanii hinoolu. Kanaafuu, amala tokko tokkoo isaanii gadifageenyaan qorachuufi hubachuun adeemsa qorannooti.

Dameewwan fookiloorii kana keessaa afoolli beekumsa hawaasaa calaqqisiisan haala yeroofi bakkaa keessatti hojiirra ooluun muuxannoofi mudannoo isaa calaqqisiisu. Afooolli kunis, dameewwan gara garaa kan of jalatti haammatu yoo ta’u, isaanis: raagoo, afwalaloofi qareeyyiidha. Raagoon immoo gama isaatiin: raagamtaa, afseenaafi durdurii of jalatti kan haammatudha.

Haaluma kanaan, uummanni Aanaa Midaa Qanyii keessa jiraatus beekumsa waliin ijaarratee gabbifachuun ittiin of ibsu hedduu qaba. Haalli kun immoo gama dameewwan fookilooriin mul'achuu kan danda'anidha. Innis, akkuma beekumsa hawaasaa biroo beekumsa hawaasaa afaaniin dhalootaa dhalootatti kan dabarsuun beekamudha. Xiyyeeffannaan qorannichaas “Afseena Namoota Bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii,” mata duree jedhudha. Afseenaan damee raagoo keessaa tokko ta'ee beekumsa hawaasaa jecha afaaniin dhalootaa dhalootatti daddarbaa tureefi jirudha.

Kanumaan walqabatee, Dastaan (2015) akkas jedha, “As prose narrative, legends have been handed down from generation to generation by word of mouth. It also refers to that inspires a body of stories, anything of lasting importance or fame.” Akka yaada kanarraa hubatamutti, afseenni umurii dheeraa qabaachuun wantoota yeroo durii keessa hawaasni waan jaallate yookaan jibbe ilaalcha inni addunyaaf kanaaf qabu seenessuun addunyaa qabatamaa yookaan kalaqaa kana keessatti wantoota ta'aniif barbaachisummaa isaanii ibsa.

Ittuma dabaluun, Dastaan (2015:82) Bascom (1965) wabeeffachuun afseenaaf yoo hiika kennu,

Legends as ... prose narratives which like myth are regarded as true by the narrator and his audience, but they are set in period considered less remote when the world was much as it today. The narratives are usually about migrations, wars, victories, deeds of past heroes, chiefs and kings.

Akka yaada kanarraa hubachuun danda'amutti, afseenaan taateewwan bara durii keessa raawwatan addunyaa qabatamaa har'aa keessatti seenessaafi jamaan yeroo har'aa ergaa beekumsa hawaasaa daddarbaa ture fudhachuufi akka waan amma ta'aa jirutti ilaaluudha. Seenaan himamu kunis, waa'ee: baqattootaa yookaan qubattootaa, waraanaafi injifannoo, waa'ee gootota darbanii, aanga'oota olaanoofi mootiiwwanii ta'uu danda'a.

Haaluma kanaan walqabatee, afseenni namoota bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii: Jijoo Boosoo, Giddii Ginnaa, Yanfaa Guddataa, Mutuluu Laaftoofi kanneen afseena isaanii waliin hidhata qabanii kan qoratamedha. Adeemsa afseena kana qorachuu keessatti fakkoommiiwwan gara garaa seenaa afseenaan himamu keessatti kan mul'atanidha.

Maalummaa fakkoommii ilaalchisee, Alice (1975:5) irratti,

Sybolism is a system of signs and such –like language properly speaking is a matter for semiology. But, while language has its own signals which are only defined by their reciprocal articulations and their relation to linguistic meaning, symbolism uses as signals elements, acts, or utterances that exist and are also interpreted, independent of it.

Yaada kanarraa hubachuun akka danda'amutti fakkoommiin, dhimma saayinsii mala mallattoo dubbii afaaniiti. Garuu, yeroo afaan mallattoo mataa isaa qabaatu, xiinqooqa waliin hidhata kan qabuufi caacculee mallattoowwaniifi gochaawwanii dhimma waans tokko wajjiin walitti hidhuun kan hiika argatuufi ergaan isaanii kan ibsamudha. Fakkoommiin haaluma kanaan, mata duree qorannoo “Afseena Namoota Bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii,” jedhu keessatti kallattii mallattoo bakka bu'uun kan qorannoo kana keessatti ibsamanidha.

1.2 Ka'umsa Qorannichaa

Qorataa tokko akka dhimma tokko irratti qorannoo geggeessuuf wantoonni isa kakaasan nijiraatu. Kanaafuu, qorannoo kana geggeessuuf ka'umsi beekumsi yeroo durii hawaasni waliin ijaarratee gabbifachaa dhufe kun sababoota gara garaa irraan kan ka'e dagatamaa dhufuufi dhiibbaan gara garaa irra ga'uun badaa jiraachuudha. Yeroo kana immoo, qabiyyeefi ergaan afseena keessaa hir'achuufi ittidadalamuun amalli jijjiiramummaa irratti mul'achuun ergaan sirrii hintaane darbuu danda'a. Kana hambisuuf immoo, dhalootni barate furmaata waan ta'eef beekumsa hawaasaa kana dhalootaa dhalootatti qabiyyeefi ergaa isaa qabatee akka lufuuf dhiibbaa dagatamuu jalaa baraaruuf beekumsa hawaasaa kana qorachuun dhalootaaf dabarsuudha. Kana malees, qorannoon kun ga'ee beekumsa hawaasaa kana beekisuufi jajjabeessuun itti fufiinsa akka qabaatuuf barreeffamaan dhalootaaf dabarsuufi olkaa'uuf ga'ee qabaachuudha. Haalli kun immoo, Afoolli beekumsa hawaasa ta'e kun akka hindagatamne taasisa. Haaluma kanaan, qorannoon kun gaaffilee armaan gadiif deebii argamsiise:

1. Afseenaawwan namoota bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii keessatti himaman kam fa'i?
2. Dhiibbaa sirni Nafxanyaa uummata Midaarraan ga'e afseena keessatti akkamitti dhiyaate?
3. Haalli aangoo waliif dabarsuufi waraana gaggeessuu akkamitti dhiyaate?
4. Afseenaan faayidaa akkamii qaba?

1.3 Kaayyoo Qorannichaa

1.3.1 Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa Afseenaa namoota bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii qorachuudha.

1.3.2 Kaayyoo Gooree

- ✚ Afseenaawwan namoota bebbeekamoo aanaa Midaa Qanyii keessatti himaman tarreessuu,
- ✚ Haala dhiibbaa sirni Nafxanyaa naannoofi uummatarraan ga'e ibsuu,
- ✚ Haala aangoo waliif dabarsuufi waraana gaggeessuu ibsuu,
- ✚ Faayidaa afseenaa ibsuu.

1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa

Afoolli qabeenya hawaasaati. Hawaasni qabeenya kanaan of ibsa. Mudannoofi muuxannoo isaa dhalootaa dhalootatti waan jaalate jajjabeessaa, waan jibbe immoo balaaleffachaa ilaalcha addunyaa kanaafi wantoota addunyaa kanarra jiraataniif qabu karaa dhoksaafi iftoomina qabuun ibsa. Haaluma kanaan, Godinaalee Oromiyaa garsa garaa keessatti hawaasni moggaasa kanaan ilaalcha addunyaa kanaaf qabu fakkoommiiwwan gara garaa fayyadamee ibsaa tureera. Afseenni namoota bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii keessatti himamus haaluma kanaan ilaalchaa namootni durii qaban, ciminaafi laafina gama daangaa eeguufi kabachiisuu, hagafummaan salphaatti akka hinkennamneefi dhalootni itti aanu kana hubatee roorroo gama kamiinuu dhufu ofirraa qolachuuf qophaa'aa akka ta'u ibsa.

Haala kana keessatti ga'een afoolaa meeshaa waraanaa ammayyaa caalee injifannoo akka argamsiisudha. Kana jechuun, hawaasni miliquufi miliqsuu keessatti beekumsa kana gargaaramuun dantaa isaa eeggata jechuudha. Kanaaf, beekumsiifi qabeenya hawaasaa kun immoo kununsaa fi iddoon hawaasni si'anaa kennuufii qabu olaanaa ta'uu qaba. Haaluma kanaan, qorannoon kun faayidaalee armaan gaditti eeraman kanneen of keessatti haammata.

- ❖ Namoota gara fuulduraatti mata duree kanaafi kana fakkaatu irratti qorannoo gadi fageenyan geggeessuu barbaadaniif akka madda ragaatti nigargaara.

- ❖ Ga'ee beekumsa hawaasaa afaaniin dhalootatti daddarbaa tureefi daddarbaa jiruu kana bifa barreeffamaan dhalootaa gara dhalootaatti akka darbu taasisuu keessatti ga'ee niqabaaata.
- ❖ Waajjirri Aadaafi Tuurizimii Aanaa Midaa Qanyii argannoo qorannoo kanarraa argamu ka'umsa taasifachuun akka dhimmicharratti qorannoo biraa gadifageenyaan geggeessuufi itti fufiinsa isaa keessatti dammaqinaan hojjetu nifayyada.

1.5 Daangaa Qorannichaa

Daangaa qorannoo ilaalchisee Addunyaa (2011:56) irratti, “Qorannoon tokko daangaa qaba. Daangaan kunis bakkaafi qabiyyeedhaan ta’a” jechuun ibsa. Akka yaada kanaatti, Daangaan qorannoo qabiyyeefi bakkaan kan daangeffamudha. Kunis, akkaataa kaayyoo qorannicha galmaaf ga’uuf mijatutti kan daangeffamudha. Fooklooriinis, hedduu bal’aafi wantoota baay’ee akka of keessatti hammatu waan ta’eef iddoo tokkotti qorachuun daran walxaxaa waan taasisuuf qorannichi bu’a-qabeessummaa, amanamummaafi iftoomina isaa gadi buusuu danda’a. Qorannoon kunis, qabiyyee afoolaa keessaa afseenaa irrattiifi bakkaan immoo Aanaa Midaa Qanyiirratti xiyyeeffachuun mata-duree “Afseenaa Namoota Bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii: Jijoo Boosoo, Giddii Ginna Yanfaa Guddataa, Mutuluufi kanneen afseenaa isaanii waliin hidhata qaban irratti daangeffamuun kan qoratamedha.

1.6 Hanqina Qorannichaa

Adeemsa qorannoo tokko keessatti gufuuleen qorataa muudachuu danda’an dhimmoonni akka: yeroo, baajata, gorsaarraa fagaachuu, odeeffattootni eeyyamamoo ta’uu dhiisuu akka hanqinaatti mul’atanii jiru. Yeroon qorannoon kun keessatti adeemsifame yeroo hojii idileeti. Kun immoo, yeroo gahaa argachuun ragaalee haala yeroo isaa eegeen funaanuufi qaaccessuun rakkoo ta’ee mul’atee jira. Akkasumas, yeroon gorsaa waliin walarguufi gorsaarraa fageenyatti argamuun hanqina qorannichaa ture. Kan malees, yeroo ragaan odeeffattoota irraa funaanamu namootni tokko tokko raga haala quubsaa ta’een kennuuf eyyaamamoo ta’uu dhiisuun kan mul’a tedha. Haa ta’u malee, rakkoowwan kana salphisuun kaayyoo qorannichaa galmaan ga’uuf, malli haala yeroo hojii idilee mijeeffachuufi deeggarsa qaama gara garaa gaafachuu, gorsaa qaamaan arguu ulfaatuu bilbilaan gaafachuufi namoota odeeffannoo kennuu danda’an biroorraa ragaa walitti qabachuun hanqinoota mudataniif furmaatni kan kennamedha.

1.7 Haala Waliigalaa Seenduubee Bakka Qorannichaa

1.7.1 Haala Naannoo Qorannoo

Aanaan qorannoon kun irratti gaggeeffamu aanoolee Godina Shawaa Lixaa jala jiran keessaa tokko kan taatuufi Magaalli guddoo Aanaa Midaa Qanyii Magaalaa Baallammii jedhamti. Aanaan qorannoon kun irratti gaggeeffamu Magaalaa Finfinnee irraa gara Lixa Oromiyaatti kan argamtuufi aanoolee Godina Shawaa Lixaa jalatti argamaniifi aanoolee Horroo Guduruu Wallaggaa jala jiraniin kan marfamtedha. Haaluma kanaan, Aanaan Midaa Qanyii Finfinnee irraa gara Lixaatti km 232 magaalaa guddoo Godinichaa Amboo irraa immoo Km 107 fagaattee argamti. Aanooleen ollaa aanitti daangessanis Bahaan Aanaa Gindibaratifi Amboo, Lixaan Aanaa Jimmaa Raaree, Kibbaan Aanaa Calliyaa, Liiban Jaawwiifi kaabaan Aanaa Guduruuti.

Akka odeeffannoon waajjira Dhimmoota Komunikeeshinii Mootummaa Aanaa Midaa Qanyii irraa argametti dhaabbilee tajaajila hawwaasummaa kennan akka mana yaalaa yookaan buufata fayyaa 4 (afur) buufata fayyaa 1 (tokko) mana barumsaa qophaa'inaa1(tokko) mana barumsaa sadarkaa Afur (4), Mana Barumsaa Sadarkaa tokkooffaa (40) Teleekomunikeeshi (1) Baankii 2 (lama) Bishaan qulqulluu, ibsaa fi daandii baadiyaa gandoota baadiyaa wal qunamsiisan waan qabduuf haalli qilleensaa aanittiin qabdu jireenyaaf baay'ee mijaawaadha.

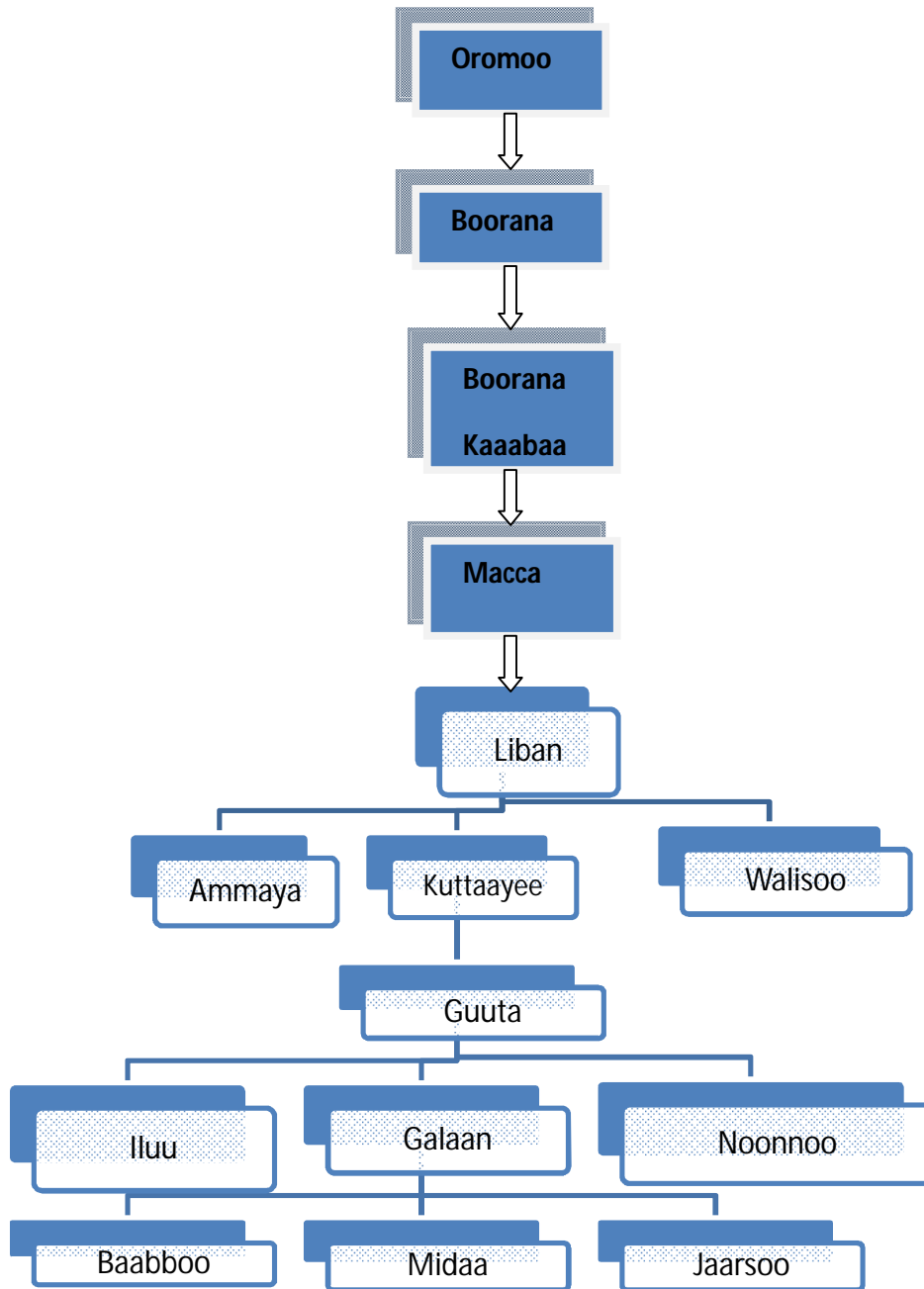
Akka odeeffannoon waajjira Dhimmoota Komunikeeshinii Mootummaa Aanaa Midaa Qanyii irraa argametti aanaan kun haala qilleensaa baramaa baddaa 12.5% badda daree 50% fi gammoojjii 37.5% kan qabdu ta'ee, lafti aanittiin qabdu heektaaraan yoo shallagamu 42421.037 kan ta'udha. Kana keessaa lafa qonnaaf oolu hektaaraan 27298.125 kan qabdu yoo ta'u hawwaasni aanichaa bal'inaan loon horsiisuufi lafa qotuun jiraatas. Baay'inni uummataa aanicha keessa jiraatu dhiira 85042fi dhalaa 77943 walumaagalatti 162,985 nita'a. Hawwaasni aanichaa amantaa kanneen akka Ortodooksii, Pirootestaantiifi Waaqeffataa akka hordofu odeeffannoon waajjiricha irraa argame ni addeessa. Aanaan kun gandoota baadiyyaa 24 fi bulchinsa magaalaa tokko kan qabdu yommuu ta'u irra caalaan uummataa aanichaa kanneen lafa qotuufi loon horsiisan (95%), hojjettoonni mootummaa fi kanneen biroo (5%) irratti kan hundaa'edha. Bal'inni aanichaa 42421.037 hektaara yemmuu ta'u kana keessaa lafti qonnaa hektaara 27298.125 lafti margaa (dheeddicha) 2702.345 dha.

Hawaasni Aanaa Msssidaa Qanyii keessa jiraatu akkuma hawaasa biroo amantii, aadaa, duudha, barsiifata, ilaalcha, meeshaalee aadaa, aartiiwwan adda addaa, labatatti darbaa dhufee kan qabudha. Kana malees, hawaasa aanichaa keessatti namootni ayyaantuu ta'an waan fuulduratti ta'an raagaan, kan finjaala bunni itti dhugame yookaan kallattii ixaanni itti aaru ilaalanii waa himan, qoricha aadaa qopheessan, aadaa sirbaa, geerarsaa, boo'ichaa, arrabsoo fuudhaafi heerumaa, jala bultii yookaan seenaa dhaammachuu, silga baasuu, gumaa muruu, aadaa jaarsummaa, dhungoo, seenaa nama du'ee himuu, aadaa fudhaafi heerumaa: sabbatmarii yookaan irra dhaaba, butii, ababbaliifi sirna kadhimannaa kan beekamoo ta'anidha.

1.7.2 Hidda Latiinsa Uummata Aanaa Midaa Qanyii

Aanaa Midaa Qanyii keessa Uummattoota jiran keessaa 99.5% Uummata Oromoo yoo ta'an afaan dhalootaas ta'e afaan hojii isaanii Afaan Oromooti. Akkasumas uummanni Amaaraafi gosni biroon 0.5% yoo ta'an afaan dhalootaafi afaan hojii isaanii afaanuma Oromooti. Kanaafuu, dhimma kamiifuu Afaan Oromooti gargaaramu. Aanaan kun akka aanaatti kan hundoofte bara 1995 A.L.I yemmuu ta'u yeroo duraa Aanaa Calliyaa jala kan turtedha.

Akka odeeffannoon Aadaa fi Turizimii Aanaa Midaa Qanyii ibsutti maqaan aanichaa maqaa gosoota gurguddoo aanicha keessa jiraatan lamarraa kan moggaafamedha. Isaanis Midaafi Qanyii kan jedhan irratti walitti kan dhufedha. Haaluma kanaan Oromoon Booranaafi Baareentuutti qoodama. Booranni ammoo Boorana kaabaa, Boorana Kibbaafi Gujii jedhamun beekama. Booranni kaabaas Maccaafi Tuulamatti qoodama. Akkaatuma kanaan 'Midaan 'ammoo latii Oromoo Maccaa keessaa isa tokkodha. Akka Biroosheenin waajjira Aadaafi Turizimii aanichaa mul'isutti moggaasni Aanaa Midaa Qanyii jedhu sanyii (latii) Oromoo Maccaati. Haaluma kanaan, Mida kan Guutaati, Guutaan kan Galaan; Galaan kan Kuttaayeeti, Kuttaayeen kan Liiban, Liiban kan Maccaati.

Madda: BATO (1998)

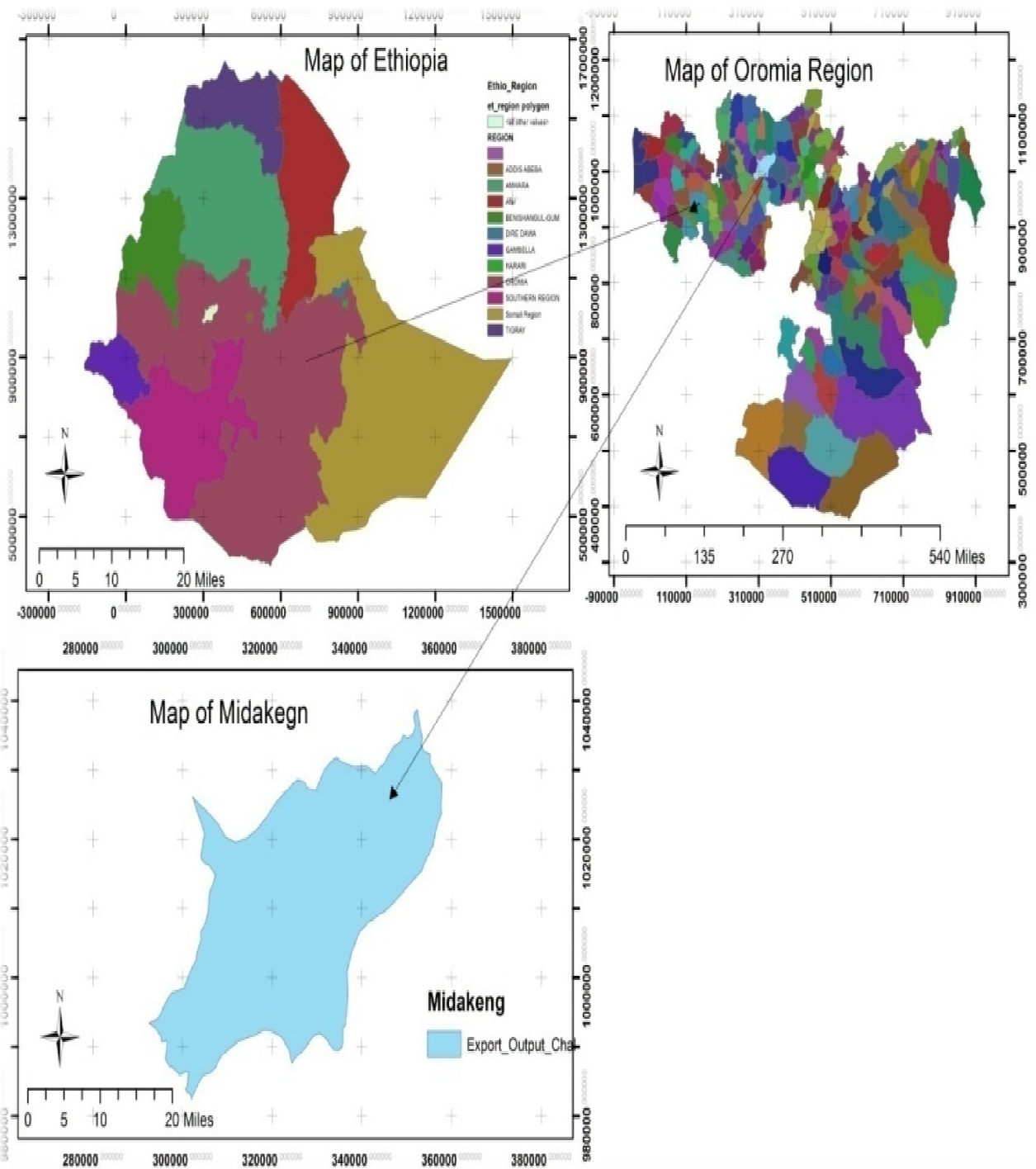
1.7.3 Haala Moggaasa Aanaa Midaa Qanyii fi Magaalaa Baallammii

Akka odeeffannoon Aadaa fi Turizimii Aanaa Midaa Qanyii ibsutti maqaan aanichaa maqaa gosa gurguddoo aanicha keessa jiraatan lamarraa kan moggaafamedha. Isaanis: Midaafi Qanyii kan jedhan irratti walitti kan dhufedha. Midi gosa Oromoo durumaa naannoo kana jiraachaa ture

yemmuu ta’u, moggaasni, maqaa ‘Qanyii’ jedhu immoo yeroo warri nafxanyaa lafa Oromoo qabachaa turan bakka gosti Oromoo Midaa jiruu gaditti lafa hinqabatamne akka ilaaluuf kan jecha Afaan Amaaraatiin nafxanyichi lafa duwwaa sana deemiitii ilaali koottu yookaan ‘Qaanyii’ jedhamu akka ilaaluuf ergamee turreraati. Namni lafa ilaaluuf deeme yookiin ‘Qaanyiin’ kunis achumatti hafee, lafti naannoo sanaas ‘Qanyii’ jedhamee mogga’e. Innis, Oromoota naannoo sanatti makamee jiraate.

Lafa warri Midaa qabatanii gaditti gara Gindabaratitti aanurratti loon horsiisuufi ijoollee horuun jiraataa ture jedhama. Yeroo ammaa kanas bakka inni jiraataa ture gosti isaa kanneen akka Bakkaafaa, Abeetoo, Dalasaa, Gijjoofi k.k.f. jiraachaa jiru. Kanumarraa ka’uudhaan maqaan aanaan kun ittiin waamamtuus maqaa latii Oromoo maccaa keessaa ‘Mida’ kan jedhamuufi maqaa ‘Qaanyii’ jedhu sanarraa akka walitti dhufuun Moggaasni maqaa Aanaa Midaa Qanyii dhufe odeeffannoon waajjira Aadaafi Turizimii aanicha irraa argame ni mul’isa.

Magaalli guddoo Aanaa Midaa Qanyiiis baruma aanittiin hundooftu maqaa dura Gabaa Kamisaa jedhamurraa gara Magaalaa Baallammiitti jijjiiramte. Dura maqaa guyyaa gabaan magaalitti dhaabattu irraa kan moggaafamte turte. Akka Obboo Biyyansaa Lammeessaa (afgaaffii 23,03,2010) jedhanitti, dur tulluu naannoo magaalaa Baallammiitti argamu irratti gosti margaa ‘baallammii’ jedhamuu qofti kan bal’inaan margu ture jedhu. Baallammiin yeroo daraaru gurra lama baafatee daraara. Moggaasni isaas kanumarraa akka dur mogga’edha. Kanumarraa ka’uun tullichis Tulluu Baallammii jedhame. Tulluu kanaa gadi gara Lixaatti teessumni lafa mijataa waan tureef namootni yookaan gosti lamaan Midaafi Qanyiin walmakuun daldala xixiqqaarraa ka’uun jajjabaachaa mandara xiqqoorraa gara magaalatti akka guddatan seenaan walqabsiisanii himu. Margi ‘baallammii’ kunis gosa lamaan akka bakka bu’utti itti yaadamuu Ka’umsi yookaan bu’uurri magaalittiis tulluu kana jalaa waan jalqabeef moggaasa maqaa ‘Magaalaa Baallammii’ akka argatte dubbatu. Gama biraatiin, Barruun Aanaa Midaa Qanyii (2007) maxxanfame kanuma ibsa. Haaluma kanaan, Kaartaan Aanaa Midaa Qanyii kan armaan gadii fakkata.

Furtuu: Kaartaa aanaa Midaa Qanyii Waajira Barnootaa Aanaa Midaa Qanyii irraa kan argame

1.7.4 Bakka Hawwata Turizimii Aanittiin Qabdus

Aanaan kun iddoowwan hawwata turizimii kanneen akka Finca'aa Baallammii dheerrinni isaa lafarraa meetira 55 kan ta'u, Fincaa'aa Baabboo, Fincaa'aa Olgam, Hora Bidiruu bakka soogiddi uumamaa itti argamu bira darbee bakka horri kun keessaa burqu mukeen akka Odaafi Qilxuu naannoo sanatti akka manaatti biqilaniifi keessaa saawwan hora dhugan kan baay'ee nama ajaa'ibuufi hawwatu, allaattiwwan gosa adda addaa, bineensota keessaas kanneen akka: karkarroo, jaldeessa, qeerransa, leenca, warabboofi k.k.f qabdi. Kana malees, bosonni uumamaa naannoo Gammoojjii nyamar, bosonni booyeefi bosonni Gaattiraa aanicha keessatti argaman haalaan kan nama hawwatanidha. Kana malees, qabeenyi uumamaa, albuudawwan akka warqeefi dhagaa halluuwwan gara garaan akka waan namni bocee fakkaatanii naannoo bosona Nyamaritti argamaniidha.

Madda : (Barruu Midaa Qanyii, 2007)

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

Qorannoo tokko geggeessuuf yaada hayyotaa mata-duree qorannichaa waliin walitti dhufeenya qaban sakatta'uun barbaachisaa dha. Sababiin isaas dhimma qorannichi irratti geggeefamu sana ilaalchisee beektonni dursanii maal akka jedhan sakatta'uun qorannichaaf kallattii agarsiisuu danda'a waan ta'eefi. Barreeffamoota gara garaa mata duree qorannichaan hidhata qaban sakatta'uun hubannoo gabbifachuun barbaachisaadha. Haaluma kanaan, boqonnaa kana keessatti barruuwwan gara garaa kanneen mata duree qorannichaa waliin hidhata qaban sakatta'amuun qorannichaa keessatti kan hojiirra oolanii jiru.

2.1 Fookloorii

Qorattootni fookloorii fooklooriif hiika gara garaa kennu. Kunis fooklooriin, umuriifi adeemsa dheeraa keessa darbee waan as ga'eef, hayyoonni fookloorii kallattii adda addaatiin maalummaa fookloorii kennaa waan turaniif ta'uu danda'a.

Fookilooriin bara 1846 nama William John Thoms jedhamuun jalqaba moggaasa argate. Innis jechoota lama kan 'folk' fi 'lore' jedhamurraa yoo ta'u, 'folk' kan jedhu garee namootaa: afaan, amantaa, aadaa, ilaalcha, ogummaafi k.k.f tokko qabanidha. 'Lore' jechuun immoo qabeenya gamtaa gareen namootaa waliin ijaareefi qooddachuun dhalootatti darbudha.

Yaaduma kana kan fakkaatu, Dundes (1965: 20) yoo ibsu, "Folk can refers to any groups of people that so ever who share atleast one common factors," jedha. Akka yaada hayyuu kanaatti, jechi 'folk' jedhu garee namootaa yoo xiqqaate dhimma tokkorratti wanta waliin qooddatan kan qabaniidha. Wanti waliin qooddatan kunis, kanneen akka: sirnaa, safuu, aadaa, barsiifata, aadaa, duudhaa, hojii, umurii, saalaafi wkf fa'a. 'Lore' jechuun ammoo, beekumsaafi muuxannoo namoonni jiruufi jireenya isaanii keessatti waliif qoodanidha. Akkasumas, fooklooriin beekumsa hawaasaa ta'uusaa, Dorson (1972:17) yoo ibsu, "Folklore has an echo of the past, but at the same time it is also the various voice of the present. Foklore has been, and continues to be, a reflection and weapon of the class conflict," jechuun ibsa. Akka yaada hayyuu kanaatti, fooklooriin mul'istuu wanta darbeeti. Kanaafuu, fooklooriin dhalootarraa dhalootatti darbaa kan tureefi ammas darbaa kan jiru, fuuldurattis kan lufinsa isaa ittifufudha.

Yaad-rimee fookiloorii Finnegan R, (1976:39) akka waan bu'aa walfakkoommii uummata duubatti hafoo walitti hidhatiinsa hariiroo qaamaa waliin qabaniifi faayama waliin isaan ibsu kanneen qaban akka ta'e ibsiti. Akka yaada hayyuu kanaatti, hawaasni fookiloorii jireenya durii kanneen yoomessa uumamaa keessatti jireenya duudhawaa jiraatanidha. Uummata duubatti hafoo jechuun immoo kanneen yoomessa uumamaa keessatti waliin jiraataniifi namooman walitti hidhata qabaatan ta'uu agarsiisa.

Folklore is informally learned, unofficial knowledge about the world, ourselves, our communities, our beliefs, our cultures and our traditions, that is expressed creatively through words, music, customs actions, behavior and materials. It is also the interactive, dynamic process of creating, communicating and performing as we share that knowledge with other people. (Simsfi Stephens 2005:8)

Akka yaada kanaatti, fookilooriin, beekumsa karaa al-idileen baratame, waa'ee: beekumsa adunyaa hinwaaltofnee, mataa keenya, uummata, amantaa, aadaafi duudhaa keenya isa ogumaan karaa afaanii, muuziqaa, duudhaa hawaasaan, gochaawwan, amalaafi meeshaaleen darbudha. Akkasumas, walitti dhufeenya, kalaqa adeemsa jijjiirramaa hordofu, waliigalteefi aartii sochii qaamaa uummattoota biroo wajjiin waliif qoodani.

Steven A. (1964:552) maalummaa fookiloorii yoo ibsu, "Folklore is the traditional beliefs and customs of a community based on by word of mouth." Jedha. Akka yaada kanarraa hubatamutti fookilooriin: duudhaa, amantaafi barsiifata hawaasa tokkoo kan afaaniin dhalootaa dhalootatti darbu ta'uu agarsiisa. Kunis, hawaasa hariiroofi eenyummaa walfakkaatu qabu keessatti ta'uu isaati. Haala kanaan, hawaasummaan kamiyyuu miira akkanaatiin 'folk' jedhamuun beekama.

Dhufteen fookiloorii dhuftee hawaasaa waliin hidhata guddaa kan qabudha. Sababni isaa, adda baasanii ilaaluun ulfaataa waan hata'eefidha. Fookilooriin, aadaa, muxannoo, falaasama, aartii, amantaa, afaan, aadaa uffataa, nyaataafi meeshaalee isaa dhalootaa gara dhalootaatti dabarsaa ibsa. Hawaasnis waan ijaarrate kanaan of ibsa. Dorson (1972:1) irratti yoo ibsu:

Folklore emerged as new field of learning in the nineteenth century when antiquaries in England and philologists in Germany began to look closely at the ways of lower classes...The word 'folklore' phrase be then ceforth adopted in place of cumbe some phrase 'popular antiquities', jedha.

Yaadni armaan olii akka ibsutti, fookilooriin akka damee barnoota haaraatti jaarraa 19^{ffaa} keessa biyyoota Ingiliziifi Jarman keessatti baratamuu akka eegaledha. Innis kan kutaa jireenya hawaasa

sadarkaa gadaanaatiin kan walqabate akka ta'edha. Jecha fookiloorii jedhus, wantoota beekamoo umurii dheeraa qabaniin kan bakka bu'amudha.

Melakne Mengistu (2006:8) akka ibsutti, "Every group bound together or by common interest and purposes whether educated or uneducated rural or urban, possessed tradition which may be called it folklore". Akka yaada kanaatti, fooklooriin garee hawaasaa barateefi hinbaratiin kan baadiyyaafi magaalaa kanneen kaayyoofi fedhii tokko qabanidha jedha. Haala kana keessatti fookilooriin qabeenya hawaasni galma tokkoof waliin ijaarrate ta'uu hubanna.

Qorannoo fookiloorii ilaalchisee, Simsfi Stephens, (2005) akka ibsanitti,

The study of folklore touches on every dimension of human experience and also artistic expression. It has grown out of the study of literature and has roots in anthropology and contains elements of psychology and sociology. In many ways, it is an interdisciplinary study of culture, visual and performing arts, architecture, music, theater, literature, linguistics, and history.

Akka yaada kanarraa hubachuun danda'amutti, qorannoon fookiloorii muuxannoo dhala namaafi oguma isaa ibsuu keessatti kallattii hundaan kan walitti hidhatu ta'uudha. Innis, qorannoo ogbarruu dura kan tureefi bu'uura qorannoo sanyaabsaafi xiinmaddaa kan qabiyyeewwan xiinsammuufi xiinhawasaa of keessatti qabatedha. Karaalee gara garaatiin, aadaa, sochii qaamaa, bobbocawwan, muuziqaa, tiyaatira, ogbarruu, xiinqooqaafi seenaa kan qoratudha.

Walumaagalatti, fooklooriin beekumsa hawaasni durii kaasee waliin ijaarrachuun: mudannoo, muuxannoo, siyaasa, aadaa, amantaa duudhaa, sona, safuufi jiruufi jireenya qabu yeroo gara yerootti ceessifachuuf kalaqee dhugaafi jechaan faayee dhimma itti ba'aa tureefi jirudha. Innis, wantoota hinbarreeffamneefi barreeffaman dabalatee gooroowwan bal'aa kan of keessatti haammatudha.

2.1.1 Gooroowwan Fooklorii

Qorattoonni fookiloorii, fookiloorii gooroowwan adda addaatti qoqqooduun qorachuu yaalu. Kun immoo, guddina fooklooriifis ta'ee hubannoo hawaasni irratti qabu gabbisuuf gahee guddaa qaba. Haaluma kanaan walqabsiisee Dorson (1972) dameewwan fookiloorii gurguddoo: duudhaa hawaasaa, meeshaalee aadaa, aartii duudhaafi afoolatti qooduun

kaa'eera. Akkasumas, fookloorii wantoota inni of keessatti hammatu giddugaleeffachuun qoqqooduuna'amudha.

Myths, legends, folktales, jokes, proverbs, riddles, chants, charms, blessings, curses, oaths, insults, retorts, taunts, teases, toasts, tongue-twisters, and greating and leave-taking formulas (e.g., See you later, alligator). It also includes folk costume, folk dance, folk drama (and mime), folk art, folk belief (or superstition), folk medicine, folk instrumental music, (e.g., fiddle tunes), folksongs (e.g., lullabies, ballads), folk speech (e.g., slang), folk similies (e.g., as blined as bat), folk metaphors (e.g., to paint the town red), and names (e.g., nicknames and place names)... (Alen Dundes 1965)

Akka yaada armaan oliitti, fooklooriin: raagamta, afseenaa, durdurii, baacoo, mammaaksa, hiibboo, eebba, abaarsa, arrabsoo, kakaa, huruursuufi deddeebisa, dubbii afaanii kan of keessatti haammatudha. Itti dabaluun, Iseacs (1981:451) fookiloorii akkaataa itti aanu kanaan kan qoodedha.

Folklore is the socia, material and oral culture of primitive societies. The social culture comprises such forms as festivals, dance and religious rites. The material culture comprises architecture, and art and crafts. The oral culture includes songs, tales, legends, proverb and riddles.

Yaadni olii kun fooklooriin dameewwan: Aadaa hawaasaa, meeshaa aadaafi aadaa afaanomaa kan hawaasa durii kan of jalatti haammatu ta'uu hubachiisa. Aadaan hawaasaa kunis uunka akka: jilawwanii, sochiiwwan qaamaafi amantii of jalaa qaba. Meeshaan aadaa gama isaan ogummaa ijaarsaa, ogummaafi ogummaawwan harkaa of jalatti haammata. Aadaan afaanomaa immoo: sirba, oduu durii, afseenaa, mammaaksaafi hibboo jechuun meeshaalee aadaafi duudhaa hawaasa afaaniin dadarbuu itti kan qoodamudha jedha.

Stephensfi Martine, (2005:12) yoo ibsan,

Folklore can be categorized in many ways, based on its particular characteristics and how it are expressed. Three broad categories often used to describe folklore are verbal, material and customary. Within these genres, there are numerous types or subtypes of lore, jedhu.

Akka yaada kanaatti, fookilooriin amala qabaniifi haala ittiin ibsaman uuureffachuun karaa baay'een qoqqoodamuu nidanda'u. Dameewwan gurguddoon sadeen yeroo baay'ee fookilooriin ittiin ibsamu kunis: afoolaa, meeshaalee aadaafi duudhaa hawaasaati. Gooroowwan kanneen jalaa beekumsi gooroofi gooree qoqqoodaman hedduun kan argamanidha.

Dorson (1972:3) yaada olii kana deeggaruu gooroowwan fokloorii iddoo Afuritti qooda.

1. Meeshaa aadaa
2. Duudhaa hawaasaa
3. Aartii sochii hawaasaafi
4. Afoola

Haaluma kanaan walqabatee, qorannoon kun gooroowwan fookiloorii kana jalaa afoolli xiyyeeffannoo argachuun damee afoolaa raagoo jalaa immoo afseenni namootaa kan qoratamedha.

2.1.1.1 Afoola

Afoolli waggoota dheeraadhaaf beekumsa sammuu dhala namaa keessaa madde yaadachuun namoota birootti himafaaniin, mammaakuun yookan yeedalleessuun oguma dhalootaa dhalootatti darbaa dhufe. Ogumi kunis falaasama hawaasichaa, aadaa, haala jireenyaa, duudhaa, barsiifata hawaasaa, seenaa, wantoota jireenya keessatti nama muudataniifi k.k.f. ilaalchisuun oguma ittiin dabarsaniifi beeksisanidha. Kana giddugaleeffachuun hayyoonni adda addaa afoolaaf hiika armaan gadii kaa'uuf yaalaniiru.

Melakne Mengistu (2006:9-13) afoolaa yoo ibsu, “ Oral literature refers to hirval heritage of ssmankind transimitted from generation to generation by word of mouth. Folk literature also called oral tradition the lore (traditional knowledge and beliefs) of cultures having no written language is a branch of folklore” jechuun ibsa. Yaada kanaarraa wanti hubatamu, afoolli damee fookloorii keessaa isa tokko ta'ee beekumsaafi aadaa afaaniin dhaalamaa daddarbu ta'uu isaati.

Literature is as old as human language, and as new as tomorrow's sunrise....The first literature in any culture is oral. The classical Greek epics, the Asian narratives of Gilgamesh...the earliest version of the Bible...were all communicated orally, and passed on from generation to generation with variations, additions, omissions and embellishments until they were set down in written form in versions which have come down to us. (Carter (2001: 3)

Akka yaada oliirraa hubatamutti, afoolliifi afaan hawaasaa umurii dheeraa kan qaban ta'eefi ogummi aadaa jalqabaa kan afaaniin daddarbaa ture ta'uu isaati. Afwalaloon gootota Giriikii durii, seenessi warra Eeshiyaa, hiikaan Macaafa Qulqulluu afaaniin waliigalamee jijjiiramaa,

ittidabalamaa, keessaa hafaafi haarawaa afaaniin dhalootatti hanga gara barreeffamaatti jijjiiramuun lafa kaa'amuutti daddarbaa kan turedha.

Afoolli gooroowwan fookloorii keessaa tokko ta'ee, waan gareen hawaasaa tokko waliin qooddatan kanneen akka: aadaa, amantaa, siyaasa, dinagdee, guddina, qaroomina afaanii, safuu, duudhaafi wkf of keessatti hammaata. Yaada kanaan walqabsiisee, Berhanu (2009: 13) yoo ibsu, "As its name suggests the term oral literature refers to verbal art or traditional cultures usually composed oral and transmitted from generation to generation by word of mouth," jedha. Akka yaada kanaatti, afoolli aadaafi duudhaa hawaasaa kan of keessatti hammatu ta'ee, himiinsa afaaniin dhaloota gara dhalootaatti kan darbu akka ta'e nuhubachiisa.

Rabbirraan (2009:159) akka ibsutti,

Afoolli kalaqqee sammuu keessatti yaadamuun kalaqamanii afaaniin himaman ykn dhiyaataniidha. Afoola jechuun, hawaasni tokko aadaa, muuxannoo, falaasama, aartii, amantaa, afaan, uffannaa, nyaataafi meeshaalee isaa dhalootaa gara dhalootaatti kan ittiin eegee dabarsuudha. Haalli inni ittiin dabarsus raawwiidhaan ykn himamsa afaaniin ta'uu danda'a, jedha.

Haala kana keessatti, afoolli kalaqaa ta'ee, muuxannoo hawaasa darbee isa yeroo ammaa kanas ibsuu keessatti ga'ee guddaa qabaachuufi uummata har'aafi durii walqunnaamsiisa.

Ittuma dabaluun, Mengeshaan (1970:2) akka ibsutti, "Oral literature is created and recreated in the moment when speaker and listener meet and its meaning refer to their shared experiences" jechuun afoolaaf hiika kenna. Akka yaada kanaatti, afoolli adeemsa dubbataafi dhaggeeffataa gidduutti waliigaltee uumuun haala jiran keessatti ergaa afoolaa bu'uureffachuun muuxannoo akka qooddatan taasisa.

Finnegan (1976:24) waa'ee afoolaa yoo ibsitu, "Oral literature is by definition dependent on a performer who formulates it in words on a specific occasion. There is no other way in which it can be realized as literary product". Akka yaada kanaatti, hiikni isaa jecha haala yeroo murtaawaa keessatti nama afoola kana hundeesseefi gocharratti hundaa'a. Kanarraa kan hafe karaan nu ittiin yaada kana dhugoomsinu akka hinjirredha.

Walumaagalatti, maalummaa afoolaa ilsaalchisee hayyootni gara garaa hiika kallattii gara garaatiin hiikuu yoo yaalanis, afoolli umurii dheeraa qabaachuu, siyaasa, dinagdee, duudhaa, muuxannoofi mudannoo hawaasni qabuufi jiruufi jireenya hawaasaa bu'aa ba'ii dhala namaa

mudatu ibsuun qabeenya hawaasni waliin ijaarrate kan dhalootaa dhalootatti afaaniin daddarbaa tureefi jiru ta'uu isaa haala gara garaa keessatti ibsuuf kan yaalan ta'uun kan hubatamudha.

2.1.1.1.1 Amaloota Afoolaa

Afoolli adeemsa faayidaa garagaraa fayyadamtoota isaaf gumaachuu keessaafi afaaniin daddarbuu keessa amaloota mataasaa ittiin beekamu qabaachuuf saaxilama. Haaluma kanaan amaloota afoolaa keessaa uummattummaa, lufummaa, jijjiiramummaafi hurruubummaan kan mul'atanidha. Afoolli amaloota garaa garaa qaba. Amaloota afoolli qaban kanneen,

Tafariin (1998) bakka gurguddaa shanitti qooda. Isaanis: jijjiiramummaa, miidhagummaa, lufummaa, hurruubummaafi uummatummaadha.

Jijjiiramummaa: adeemsa kana keessatti afoolli, akaakileerraa akaakayyuutti, akaakayyuurraa abbaatti, abbaarraa ilmatti afaaniin daddarbuuf yeroorraa gara yerootti jijjiiramaa adeema. Jijjiiramni kunis, jijjiirama walduraa duuba jechootaa, himootaafi yaadolee, qooddattootaafi yoomessati. Fookloorii keessatti jijjiiramni kan mul'achuu malu, eenyumtuu hamma fedhe yoo tattaafatellee, bifa isa duraa fakkaatuun dhiyeessuu waan hindandeenyeeffi. Kunis, uumamti afoolaa afaaniin dhalootaa dhalootatti waan daddarbuuf adeemsa yeroo keessa dagatamuun yookaan hubatamuu dhiisuun qabiyyeeffi ergaan isaa keessaa hir'achuuf saaxilamuun jijjiiramni afoolarratti mul'achuu mala. Haaluma walfakkaatuun, Georges fi Jones (1995:320) irratti, "Individuals often misperceive, forget, and confuse or combine parts of different traditional stories, songs, or games and procedures for making chairs, baskets... resulting in inadvertent changes when they attempt to produce them," jedhu.

Miidhagummaa: Geerarsi, mammaaksi, hibboofi k.k. miidhagina qabu. Kaayyoo guddaan afoolaa ammoo, sammuu namaa bashannansiisuudhaan, sammuu namaa qoraasaa barnoota dabarsuudha. Kanaafuu, afoolli hojii namni sammuu isaatiin kalaqee, miidhagina gonfachiisee dhiyeessudha.

Lufummaa: afoolli dhaloota tokko qofaarratti hindhabaatu; dhalootarraa gara dhalootaatti darba malee. Kanaafuu, eenyu akka kalaqeeffi yoom akka kalaqame hinbeeknu lufummaasaa qofa as gahuusaa malee. Kun ammoo, afoolli amala lufummaa qabaachuusaa nuhubachiisa. Akka Misgaanuun (2011:30) ibsetti, "Lufummaan haala afoola dhalootaa dhalootatti darbuun kan

walqabatudha. Ogafaan bara kalaqamee eegalee hanga har'aatti utuu daddarbuu lubbuun isaa as gaheera. Dhaloota dhufuttis haaluma walfakkaatuun lufa," jedha. Yaadrimee armaan oliirraa kan hubannu afoolli uummataan uumamee, uummata yeroo sana qofa tajaajilee kan hindhaabbannefi gara dhaloota itti aanutti kan darbu ta'uu isaati.

Hurruubummaa: afoola keessatti hurruubummaan ulaagaa guddaafi lubbuu afoolati. Afoolli sagaleefi weelleen, himuudhaaniifi gochaan dhiyaata. Dhiyeessaafi dhaggeeffataa ykn daawwataa qaba. Kanaafuu, hurruubuun afoola nimiheessaa ykn nidhangaggeessa. Okpehwo (1992:5) irratti yaada kana cimsuun amala afoola yoo ibsuu, afoolli hirmattoonni gamta'iinaan walitti dhufanii waldeeggaruun kan dalgamuudha. Dalagichis sochii qaaman kan neen akka harka rukutuu, fuula guuruu, mataa raasuu deegaramee kan dhiyaatu ta'uu danda'a.

Uummatummaa: Miseensota hawaasichaa hundaan kalaqamee kan uummatni hundi itti fayyadamu; eenyu akka kalaqee fi yoom akka kalaqame hinbeekamu. Kanaafuu, afoolli qabeenya uummata hundaati malee, kan dhuunfaa miti. Amaloota afoolaa keessaa tokko kan dursee qindeesse yookaan kalaqe beekamuu dhabuudha. Kanaafuu, makmaaksNa, oduudurii, yookaan weedduu kan jalqaba weeddise yookaan walaloo isaa qindeesse abaluudha jechuun hi ndandahamu. Kun immoo, foolli amala uummatummaa kan qabu ta'uu addeessa. Yaaduma kana Asafaan (2006:12) akka ibsutti,

Afoolli qabeenya waliigalaati malee qabeenya dhuunfaa miti. Kan mirga abbintaa f almatu hinjiru. Hawaasni gamtaan waliin bulu, waliin oomishu, waliin duulu, wali in godaanu, waliin adamsuufi waliin bobbaasu...hawaasummaa, siyaasa, diinagdee amala walii, k.k.f. ilaalchisee mammaaka, gumguma ykn dhaadata fa'a. jedha.

Akka yaada kanaatti, afoolli qabeenya nama tokkoo ykn garee muraasa osoo hintaaneqabeenya hawaasa waliigalaa beekumsa kana ijaarrateeti jechuudha.

2.1.1.1.2 Faayidaa Afoolaa

Afoolli durirraa kaasee hawaasa itti dhimma bahuuf faayidaa olaanaa kan qabaachaa turedha. Hawaasni bu'aa barreeffamaa osoo hinbariinis ta'ee barreeffamatti tajaajilamuu eegalee qoodni afoolaa ittifufiinsaan kan jirudha. Kunis qorannoon seenaa, aadaa, duudhaafi haala uummata tokkoo keessatti bifa madda ragaatiin waan dhihaatuuf uummata madda ragaa barreeffamaa hin qabnef madda qorannoo, seenaa, aadaa, duudhaafi amantaa godhachuun afoolli nitajaajila. Kana

malees, afoolli uummata madda seenaa barreeffamaa qabu biratti akka meeshaa sirna siyaasaa, aartii, barnoota, diinagdeefi hawaasummaa keessatti nitajaajila.

Bukeenya (1994:85) akka jedhutti, “Oral literature impacts to the growing person useful cognitive informative and effective skill which enable the person to life and to be useful member of a society,” jedha. Akka yaada kanaatti afoolli dhiibbaa guddina beekumsa xiinsammuufi dandeettii na mni tokko qabu cimsuu keessatti gahee guddaa qabaachuu isaati.

Birhanuun (2009) “Oral Literature still plays a significant role on the culture of various peoples on the world. This is because it is impossible to commit to writing the totality of the societies experiences and creations” jedhee kaa’a. Akka yaada kanaatti, afoolli aadaa namoota addunyaa ibsuu keessatti iddoo qabaachuu isaa hubanna. Sababni isaas, dhimmoota hawaasaa, muuxannoofi kalaqa isaa hunda bifa barreeffamaan kaa’uun kan hindanda’amne ta’dha. Kana malees, Hinseeneen (2010:3) faayidaa afoolaa ilaalchisee “Afoolli ijoolleef gama barumsaafi beekumsa afaaniif bu’aa guddaa qaba. Nannoo barsiisa, dandeettii waa qabaachuu niguddisa, seeraafi miidhagina afaanii nibarsiisa,” jedha. Haala kana keessatti, hibboo, sheekkoofi taphoota adda addaa maqaa dhaahuun nidanda’ma.

Walumaagalatti, afoolli hawaasaa kaayyoo bu’uureffachuun faayidaa barsiisuu, bashannansiisuu, akeekkachiisuu, jajjabeessuu, hawaasa galmee barreeffamaa hinqabne biraatti galmee seenaa ta’uun kanneen ragaa barreeffamaa qaban biratti madda ragaa barreeffamaa ta’uun aadaa, seenaafi duudhaa hawaasa darbeefi hawaasa ammaa walitti hidhuu keessatti riqicha bakka bu’aa hinqabneedha. Kanaafuu, faayidaan afoolli hawaasaaf qabu yeroo kamiyyuu itti fufee akka jiraatuuf hawaasni afoolli barreeffama kan tumsuufi kan dursu ta’uu hubachuun kunuunsa taasisuu qaba.

2.1.1.1.3 Gooroowwan Afoolaa

Afoola keessatti kanneen ramadaman beekumsi hedduun nijiru. Isaan kanneen gosoota adda addaatti qooduuf hayyoonni fookloorii karaalee adda addaa fayyadamu. Finnegan (1992:134) akka ibsitetti, hayyoonni fookloorii garaagaraa karaalee Jahatti afoola akka qoqqooddi. Isaanis: bifa, qabiyyee, hojii, yoomessa murtaawaa, haala itti dhiyaatufi qoodinsa haala qabatamaa naannawa tokkoo kan haammatudha. Masfin (1995:42) akka jedhutti, “Afoolli yaaxxina baay’ee

bal'aa ta'ee kan hambaa hammatu. Durdurii, hiibboo, sirboota aadaa, tapha ijoolleefi k.k.f. afool a keessatti hammatamu" jechuun afoolaa addaan qooda.

Tafariin (2004:133) irratti, "Bifoonni afoolli ittiin dhiyaatu mammaaksa, jechama, cigoo, hiibbo, oduu durii, geerarsa, tapha ijoollee, eebbbaafi k.k.f.a" jechuun afoola qooda. Ittuma dabaluun, Okpewho (1992) afoola iddoowwan saditti qoode: raagoo, afwalaloo fi qareeyyii dha. Ulaagaan hayyuun kun fayyadames seenaa qabaachuu, walaleeffamuufi unka gaggabaaboo qabaachuudha. Yaaduma hayyootaa kana bu'uura taasifachuun goorooowwan afoolaa sadeen Okpewho (1992) qoodaman murtaawaa yoo tahan kanneen akka qabiyyeefi bifiyyeen walitti dhufeenya qaban bakka tokkotti fiduun qorachuuf mijaawaa waan ta'eef akka armaan gadiitti dhiyaataniiru.

Raagoon akaakuwwan fookloorii keessaa tokko ta'ee, dandeettii sammuun waa yaadachuu bu'uureeffachuun waggoota dheeraaf darbaa dhufuun dhaloota har'aa bira kan ga'edha. Ogumi kun dhalli namaa dhaloota irraa kaasee hanga du'utti adeemsa jireenyaa kan ibsu waan ta'eef, saba kam keessattiyyuu kan argamudha. Kanamalees, raagoon ta'insoota adda addaa duraa duuba isaa eeguudhaan hawaasicha jiruufi jireenya guyyuu keessatti wantoota addatti muudatan irratti hordoftoota bashannansiisuu, barsiisuufi ergaa kaayyeffate haala dabarsuun dhiyaata. Bascom (1965), raagamtaa, afseenaafi durdurii jechuun raagoo iddoowwan saditti qoode. Haala kanaan gooroo afoolaa keessaa tokko kan ta'e raagoon: raagamtaa, afseenaafi durdurii of jalatti kan haammata. Raagamtaan gama isaatiin raagamtaa uumamaa, raagamtaa ergamootaa fi raagamtaa goobangaleessaa jedhamuun iddoo saditti qoodama

2.1.1.1.3.1 Afseena

Afseenaan akaakuu raagoo keessaa tokko tahee haala seeneffamaan afaaniin dhalootaa gara dhalootaatti afaaniin dhalootarraa dhalootaatti afoola daddarbudha. Maalummaa Afseena ilaalchisee Sumner (1996:2) akka ibsutti,

Like myths, legends are stories that are traditionary considered true, however ,they are set in a more recent time when the world was much similar to the world of today. Inaddition, legends generally feature humans as their main characters where as myths generally focus on super human characters.

Yaadni armaan olii raagamtaafi afseena kan walbira qabuuf yaalu ta'ee, afseenaan barsiifata himamsa akka dhugaatti ilaalamu akka waan yeroo ammaa keessatti har'allee ta'aa jiruuti.

Dabalataan, qooda fudhattoonni ijoon afseenaa nama akka ta'eefi raagamtaan kan amala wanta humna uumamaan oliirratti kan xiyyeeffatu akka ta'e ibsa.

Afseenaan damee raagoo keessaa tokko ta'ee beekumsa hawaasaa jecha afaaniin dhalootaa dhalootatti daddarbaa turedha. Kanumaan walqabatee Dastaan (2014:82) akka ibsutti, "As prose narrative, legends have been handed down from generation to generation by word of mouth. It also refers to that inspires a body of stories, anything of lasting importance or fame." Akka yaada kanarraa hubatamutti afseenni umurii dheeraa qabaachuun wantoota yeroo durii keessa hawaasni jaallate yookaan jibbe ilaalcha inni addunyaaf qabu seenessuun addunyaa qabatamaa yookaan kalaqaa kana keessatti wantoota ta'aniif barbaachisummaa isaanii ibsa.

Hayyuun Canonici (1996:85) afseenaa yoo ibsu, "...a fantastic narrative of oral origin based on historical characters or events that lend it credibility. It amplifies these historical elements through the imaginary intervention of supernatural or preternatural beings, also adding folkloristic motifs," jedha. Yaada kanarraa afseenni, dhimoota afaaniin seeneffaman kan hirmaattota seenaafi taatee dhugaadha jedhamu keessatti dhimma seeneffamudha. Seeneffamichis kan ibsu qabiyyeewwan seenaawwan darbanii kan uumama waaqaatiin duraa yookiin kan uumama waaqaatiin boodaa ta'uu akka danda'aniifi isaanis kan kaka'umsa yookiin fedhii namatti uuman akka ta'edha. Kun immoo, afseenni amala dhalli namaa qooddataa ta'uun ga'ee seenaafi seeneffamaa qabaachuu isaa mul'isa.

Bascom (1965) afseenaaf yemmuu hiika kennu, "Legends as ... prose narratives which like myths are regarded as true by the narrator and his audience, but they are set in period considered less remote when the world was much as it today. These narratives are usually about migrations, wars, victories, deeds of past heroes, chiefs and kings. Jedha.

Akka yaada kanarraa hubachuun danda'amutti, afseenaan taateewwan bara durii keessa raawwatan addunyaa qabatamaa har'aa keessatti seenessaafi jamaan yeroo har'aa ergaa beekumsa hawaasaa daddarbaa ture fudhachuufi akka waan amma ta'aa jirutti ilaaluudha. Seenaan himamu kunis, waa'ee: baqattootaa, waraanaafi injifannoo, waa'ee gootota darbanii, aanga'oota olaanoofi mootiiwwanii ta'uu danda'a. Haalli afseenaa namoota bebbeekamoo aanaa Midaa Qanyii keessatti seeneffamaniis haala haraa keessatti kan seeneffamu ta'uu isaati.

2.1.1.1.3.1.1 Akaakuuwwan Afseenaa

Dastaan (2014:82), Dorson (1972) wabeeffachuun, afseenaa bakka gurguddaa Afuritti qooduun ibsee jira.

1. Afseenaa Xiinmaddaa (Etiological Eschatological Legend): Ibsa dhalli namaa seenaa waa'ee uumama addunyaa kanaa, kaatee wantootaa, haalaa uumama naannoo, akkaataa uumama teessuma lafaa, haala uumamaafi jireenya biqilootaafi bineensota naannoo keessa jiraatu keessatti hubachuun seenessudha.
2. Afseenaa Seenawaa (Historical Legend and Legends of History Civilization): Qarooma seenaa: waa'ee gootota biyyaa, taateewwan hawaasa naannoo tokkoo miidhan: diina, waraana, beela, dhiibbaa siyaasaafi dhimmoota seenaa durii keessatti raawwachaa turan kan ibsudha.
3. Afseenaa Dhugeeffannoo: (Supernatural Biengs and Forces or mythical legends): Afseena waa'ee: namoota aanga'ootaa, beektotaa yookaan sadarkaa jireenya hawaasaa olaanaa ta'aniifi humniifi aangoon akka Waaqaan isaaniif kennameetti dubbatanii, Olaantummaa warra adii, dheekkamsa yookaan taatee badiinsaan maatii yookaan qabeenyarratti uumamuu kan seenessudha.
4. Afseenaa Amantii (Religious Legends myths of Gods and heroes): Seenaa waa'ee ergamootaa, amantii jalqabaa, waa'ee qulqullootaafi dinqiiwwan ajaa'ibsiisoo mana sagadaa durii keessatti raawwatamaa turan kan seenessudha.

Qoqqooddii armaan olii keessatti, afseenni xiinmaddaa kaatee yookaan madda waa'ee uumamaa kan seenessu yoo ta'u, afseenni seenawaa taateewwan qaroomina seenaan kan walqabatan seenessa. Afseenni dhugeeffannoo immoo, raagamtaafi afseenaa kan walitti hidhu ta'ee gama tokkoon taatota kan namaa yoo dabalatu, gama biraan olaantummaa humna uumamaan olii akka jiruufi aangoon akka waaqaan kennamutti kanneen seenessanidha. Gama amantiitiin immoo, qooddattoonni isaa qulqulloota, ergamtootaafi Waaqatti fakkeeffamuun afseenaa seeneffamudha. Qorannoon kunis, akaakuu afseenaa keessaa afseenaa seenawaa bu'uureffachuun afseenaa namoota bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii qorachuurratti kan gaggeeffamedha.

2.1.1.1.3.1.2 Amaloota Afseenaa

Afseenaan akkuma akaakuu afoola kanneen biroo afaaniin waan daddarbuuf, amalli afoolarratti mul'atu afseennarrattis mul'achuu mala. Akka maddi toora Interneetii, <http://www.quora.com> jedhu ibsutti, amaloota afseenaa haala itti aanu kanaan kan ibsudha.

Legend is a narrative of human actions that are believed by the story teller and the reader/listener to have taken place in human history. It have a specific setting: a time, and a place. They often include beliefs and ideas of a culture.

Akka yaada armaan oliitti, afseenaan amala raawwii dhala namaa seenesssaafi dhaggeeffataa gidduutti kan seenessuufi seenaan isaa akka itti fufu kan taasisudha. Innis, yoomessa murtaawaa keessatti kan raawwatamudha. Akkasumas, dhimma amantaafi dhimmoota aadaatiin kan walqabatu akka ta'uu danda'udha.

Legends have flexible guidelines, and therefore, can begin with miracles that are believed to have really happened. Legends transform over time. Facts will change or be stretched, hyperbole will enter the plotline, and colorful details will remain and/or get more colorful. Legends evolve over the years and are kept fresh, lively and exciting. (<http://www.quora.com>)

Afseenaan amala qajeelfama jijjiiramuu qaba. Akkasumas, akka waan dinqisiifannaan guutamee dhugummaan akka waan raawwatameetti amanama. Kunis, yeroo gara yerootti kan ce'udha. Haala kana keessatti dhugaan jijjiiramuu, gurra guddisuun, bifa miidhagina olaanaa qabuun amala dhiyaachuu qaba. Akkasumas, afseenaan baraa baratti haaraa ta'ee akka jiraatuufi turu kan taasisu amala yeroo wajjiin walqabatuun kan mul'atudha.

Legends read like folk tales but have a least a bit of historical truth. They combine a real event or real person's unusual life story with the exaggeration and heroic actions that we associate with stores of heroes and great national events. Legends are different than myths because they portray a historical hero rather than one who is a god or goddess. (<http://www.quora.com>)

Afseenaan amala akkaataa durduriitiin himamuu qaba. Ta'us, hanga tokko seenaa dhugaa amala bu'uureffachuu qaba. Lamaan isaaniiyyuu taateewwan yookaan seenaa jireenya nama dhugaa baramaa hintaanee gurraguddisaafi gocha gootawwanii seenaa goototaafi taateewwan jajjaboo biyyaatiin kan walitti hidhanidha. Akkasumas, afseenaan, amala seenaa goototaa baatee deemuu qaba. Raagamtaan immoo dhimma waaqolii xixiqqoo ta'an irratti amala xiyyeeffachuu qaba.

Dastaan (2015:141) akka ibsutti,

Legends are also always about human beings. But, can have magic or supernatural events. They are based on real people who are considered heroes in their environment. Whenever one is talking about legends of heroes he is also talking about the place of living the heroes. The stories handed down to generations for many years, jedha.

Yaada kanarraa afseenaan waa'ee dhala namaatiin kan walqabatudha. Darbee darbee taatee addaa waan hinyaadamne yookaan humna uumamaan olii qabaachuu danda'a. Akkasumas, dhimma namoota naannoo isaaniitti beekamoo ta'anii bu'uureffata. Kana jechuun, yemmuu waa'ee goototaa sdubbannu waa'ee baaka isaan keessa jiraachaa jiraniis dabalateetudha. Hamala afaaniin dhalootaa gara dhalootaatti daddarbuu qaba.

Walumaagalatti, amala afseena ilaalchisee yaadoleen gara garaa armaan olitti dhiyaachuun yaalameera. Afseenaan amala afoola biraa waliin qooddatu kan qabuufi dhuunfaatti kan ittiin beekamus kan qabudha. Afseenaan amala gocha dhala namaa kan seenessu, yoomessa murtaawaa keessatti amantaafi ilaalcha aadaa kan calaqqisiisu, amala jijjiiramaa dinqisiifannaan guutame, miidhagina waan qabuuf baroota darbee akka jiraachuu danda'u, amala seenaan walitti hidhu qabaachuu, adeemsa afaaniin daddarbuu keessa seenaa goototaafi bakka jireenya isaanii daddabarsaa an dhalootaa dhalootatti dabarsudha..

2.1.1.1.3.1.3 Faayidaa Afseena

Afseenaan hawaasa isa ijaarrateef faayidaa olaanaa qaba. Dhimmoota seenaa namoota bebbeekamoo ta'an haala yeroofi bakkaan walqabsiisuun ittifufinsaam miidhagee tursiisuu keessatti ga'een afseena salphaa miti. Finnegan (1970: 315) akka ibsututti, "...their principal characters are human, they tell of migrations, wars, victories, deeds of past heroes, chiefs and kings..." jetti. Akka yaada kanaatti, hirmaattotni ijoon afseena nama akka ta'eedha. Dhimmi karaa afseena seeneffamus waa'ee: godaansa, waraanaa, injifannoo, du'a gootota darbanii moototaafi wa'ee aanga'oota olaano akka ta'edha. Yaadni kun seenaa darbe keessatti gochi badaafi gaariin maaltu namaan raawwatame isa jedhu seenessuu keessatti gocha gaariirraa wanta gaarii ta'e, gocha hammeenyaarraas hammina waan tokkoo arguun akka iraa baratan kan taasisudha.

Afseenni namoota bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii bifuma kana hordofeen seenaa isaan daangaa biyya abbaa isaanii eeguufi tokkummaafi kutannoo isaan shira diinaa irratti agarsiisan ergaa dhalootaaf kan dabarseefi kan barsiisudha.

Dastaan (2015:94) faayidaa afseenaan yoo ibsu, “Legends play a vital role in the societies who use them. They use them to describe very famous person of the area, they trace back to their legends to tell name of their area. Therefore legends are serving communities as folk history” jedha. Afseenaan hawaasni itti fayyadamu nama naannoo isaanitti baay’ee beekamoo ta’an ibsuufi boodatti deebi’anii afseena naannoo jireenya isaanii himuuf shoora olaanaa qaba. Haalli kun immoo, afseenaan namaafi naannoo jireenya isaa beeksisuu keessatti ga’ee akka qabudha.

Hayyuun Campa (1995:1) akka ibsutti, “In the early stage of man the teller of a tale or legend had the same function in the society as the present day historian, that of saving the past from the oblivion by retelling events from it.” Akka yaada kanaatti, afseenni faayidaa wanta yeroo durii raawwatamee darbe kuusuun taatee yeroo durii deebisee himuun yeroo har’aas faayidaa yeroo darbee kan fakkaatu hawaasaaf ergaa dabarsuu danda’udha. Haalli kun immoo, seenaan afseenaan himamu itti fufiinsa akka qabaatu kan taasisuufi haala yeroo duriifi si’anaa walbira qabuun akka tilmaama taasisnuuf kan nu gargaarudha.

Akka Dastaa, 2015: 144) ibsutti, “ There are issues that deal with the political leaders of the time....Elderly men and women are using their local legends to describe political leaders of ancient time. In the mean time some one can analyze whether it works for today’s leaders,” jedha. Akka yaada kanarraa hubachuun danda’amutti, Yeroon walqabatee dhimmi gaggeessitootni siyaasaa akka jirudha. Haala bulchiinsaan walqabatee namootni umurii dheeraa jiraatan afseena naannoo isaanitti beekamuun bulchiinsa isaanii durii maal akka ta’e ibsu. Dhimma kanarraa immoo, namni hooggansi dur ture kan ammaatiif ni fayyadaa moo hinfayyadu kan jedhu akka xiinxaluuf oola.

Ittuma dabaluun, Dastaan (2015:136) Afseenaan caasaa jireenya hawaasummaa ibsuu keessatti ga’ee qabaachuu ilaalchisee,

Legends provide hints about our social structure. Most of the characters in legends are poor who would either attend to the duties or orders conveyed by the rich or would just survive with their small harvest. There are also characters that live in middle, neither rich nor poor....These three social classes are: The higher class, the medium class and the lower class, jedha.

Yaadni armaan olii kun, afseenaan akkaataa jireenya hawaasa keenyaa kallattii kan agarsiisudha. Caasaaleen hawaasaa kunis warra dinagdeen: olaano, giddugaleeyyiifi gadaanaa ta'anidha. Haala kana keessatti hirmaattotni afseena namootni harka qalleeyyii dirqamaan warra sooreyyiin ajajamanidha. Isaanis, jiraachuudhaaf jecha ajajamu. Haala kana keessatti namootni aangoofi dinagdeen sadarkaa olaanaarra jiran aangoofi faayidaa isaanii eegsifachuuf jecha namoota harka qalleeyyiifi giddugaleessarra jiran kan hoogganan ta'u. Gareen kun immoo, tattaafatanii dhiibbaa kana jalaa ba'uuf mala fayyadamanii jiraachuuf sochii kan taasisan ta'u. Walumaagalatti, afseenaan faayidaa sadarkaan jireenya hawaasaa maal akka fakkaatu, eenyutu eenyuun hoogganuu barbaada, eenyutu immoo dhiibbaa jiru ofirraa qoluun falmii gaggeessa kan jedhu kan seenaan walqabsiisee hariiroon akkamii jireenya hawaasummaa keessa akka jiru kan hubachiisudha.

Afseenni namoota bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyiis haala durii keessatti sadarkaan adda addaa hawaasa keessa akka ture, bulchitootni durii akka Giddii Ginnaafi Shuullee Maccaa beellamaan anama deddeebisaafi biyya saamsisaa yeroo turanitti kanneen akka Boorxaa Gaarrosiifi Kennee Qilxuu, Ilmaan Boosoo immoo roorroo uummatarraa kutuuf mala gara garaa fayyadamaa turuun isaanii mormii qaama oliirraa qabaachuun uummata sadarkaa gadii jiruuf quuqamuu isaanii kan agarsiisudha.

Faayidaa afseena ilaalchisee yaadoleen adda addaa armaan olitti dhiyeessuun yaalameera. Faayidaa afseena kallattii gara garaan dhiyaatan kana , Dastaan (2015:131) bakka gurguddaa lamatti qooduun ibsee jira. Isaanis, ga'ee seenawaafi hawaasummaati.

Faayidaa Seenawaa: Afseenaan waa'ee seenaa bakka yookaan yeroo murtaawaa tokkoo kan seenessudha. Haalli kunis, addunyaa qabatamaa keessatti yeroofi bakka keessatti raawwataman qabu. Akkasumas, afseenaan ka'umsa waa'ee aadaafi sona hawaasaa fi gandootaafi naannoowwanii kan seenessudha. Dhimmi kun immoo seenaafi afseena kan walitti hidhudha. Qorattootni xiinmaddaafi fookiloorii gara garaas kana ka'umsa taasifachuun akka madda ragaa tokkoffaatti gargaaramu.

Faayidaa Hawaasummaa: Afoolli akka madda daddabarsituu: safuu, duudhaa, sona, amantaa, ilaalchaafi falaasama hawaasaa hundaati. Ilaalcha namootaa jajjabeessuuf, abdachiisuuf, sodaachisuuf, falaasamaafi iddoowwan seenawaa, akkasumas, haala jiruufi jireenya hawaasaa agarsiisu. Haaluma kanaan, afseennis, gooroo afoolaa ta'uun seenaa, aadaafi ilaalcha hawaasaa afaaniin daddabarsa. Yaaduma kansa ifa taasisuun Dastaan (2015), haawaasni Oromoo Tuulamaa afseenaatti gargaaramuun koorniyaan walqabsiisee jireenya hawaasummaa keessatti gochaawwan gara garaa yemmuu calaqqisiisan mula'ata. Afseenaawwan muraasni warri dhiiraa hawaasummaa keessatti olaantummaa akka qabaniifi dubartoonni immoo bulchiinsa siyaasaa keessatti hammina akka qabaniifi ga'umsa akka hinqabne ibsuudha.

2.1.1.1.3.1.4 Tokkummaafi Garaagarummaa Afseenaafi Seenaa

Afseenaan seenaa afaaniin himamu ta'ee taatee dhugaa yookaan dhugaa hintaanerratti dhimma dhiyaatu ta'uu danda'a. Yaada kana ilaalchisee Lois Rhead (1921) akka ibsutti, "Although both history and legend recall past events, the key difference is that while history is based on actual events and consists of factual basis, legend may not. This may not to say that legends are completely false," jedha. Yaada kanarraa hunachuun akka danda'amutti, seenaafi afseenaan taateewwan seenessuun kan walfakkaatan ta'ee seenaan taatee dhugaarratti hundaa'e of keessaa qaba. Afseenaan garuu, miti jedha. Kana jechuun, afseenaan guutummaatti soba jechuu miti. Yaaduma kanatti dabaluun, amala isaanii irratti hundaa'uun garaagarummaa akka qaban ibsa. Yemmuu seenaan odeeffannoo taatee dhugaarratti hundaa'uun walitti qabame bu'uureffamu ragaan mirkanaa'ee qabatamaa ta'uun isaa fudhatamudha. Garuu, afseenaan seeneffama barsiifata dhugaa yookaan dhugaa hintaane ragaan osoo hindeeggaramiin akka dhugaatti odeeffannoo jiru ta'uu mala.

Dhimma kanaan walqabsiisee Gonfaan (2008:21) irratti,

Afseenni gosa raagoo himamsa afaanii waa'ee namoota hawaasa keessatti sadarkaa olaanaarra jiranii ykn namoota aangoo qabanii kan ilaallatu ta'ee dhugaa yookaan soba ta'uu danda'a. Fakkeenyaaf, Abbaa Gadaa, Abbaa Duulaa, Abbaa Bokkuu, Akkoo Manooyyee k.k.f ta'uu nidanda'a. Irra jireessaan haala bulchinsaa waliin walitti hidhannaa qaba. Kanaafuu, waa'een aangoo fi waa'een namoota aangoorra jiranii yeroo raagama afseena jenna.

Akka yaada kanarraa hubatamutti, afseenaan xiyyeeffannoo isaa aangoo fi sirna bulchiinsaa irratti. Kunis, bulchiinsa sirna gara garaa keessatti waa'ee namootaa kan seenessu akka ta'dha.

Haala kana keessatti dhimmi nama seeneffamuu dhugaa yookaan soba ta'uutu hubatama. Fakkeenya, Akkoo Manooyyeen sirna bulchiinsa dubartootaa keessatti bakka adda addaatti waa'een ishee akka dubbatamudha. Yaanni kun immoo Akkoo Manooyyeen yeroo tokkotti bakka adda addaa jiraachuun ishee shakkii ta'uu danda'a. Sirna bulchiinsa Gadaa keessatti immoo, Abbaa Gadaa, Abbaa Bokkuufi Abbaan Duulaa beekamaa ta'uun isaa dhugaa beekamudha. Kunis, dhimma afaaniin dhalootaa dhalootatti daddarbuudha.

Seenaan immoo, dhimma ragaa qabatama yookaan dhugaa irratti bu'uureffachuun haala qabatamaa yoomessa dhugaa irratti hundaa'udha. Kan darbe qofa osoo hintaane, dhugaa qabatamaa amma jiruufi kan fuulduraallee akka ta'e qorattoonni seenaa kan ibsanidha. Akka Wandun (2013:1) irratti ibsutti, "History is a branch of social science that deals with what human beings deed in the past. It studies the sociopolitical and economic development and cultural life of past, present and future societies. It depends on facts and adequate evidence," jedha.

Akkaataa ibsa armaan oliitti, seenaan damee barnoota saayinsii hawaasaa dalagaa dhalli namaa yeroo darbe keessatti raawwate qoratudha. Innis, waa'ee siyaasa hawaasaa, guddina dinagdeefi jireenya aadaa hawaasa yeroo darbee, kan ammaafi gara fuulduraa akka qorachuu danda'udha. Qorannoon seenaa kunis raga qabatamaa dhugaa irratti kan hundaa'e ta'uu akka qabudha.

Yaadolee lamaan afseenaafi seenaa ilaalchisuu kennaman kanarratti hundaa'uun seenaafi afseenaan tokkummaafi garaagarummaa qabaachuun isaanii kan mul'atudha. Tokkummaan isaanii lamaan isaaniyyuu dhimmoota yeroo duriin walqabsiisuun waa'ee bulchiinsa, siyaasaa, ciminaafi hanqina jireenya hawaasummaa keessatti mul'atan kan qeeqanidha. Lamaan isaaniyyuu dhimmoota yeroo irratti hundaa'uun gocha dhalli namaa raawwachaa ture kan seenessanidha. Kunis, gama siyaasaa, dinagdeefi hawaasummaan kan mul'atudha.

Garaagarummaan isaanii immoo, afseenaan gosa raagoo irra jireessa dhimmoota bulchinsaafi aangoo yoo ta'u hirmaattotni afseena dhala namaa akka ta'edha. Kunis, dhimma dhugaa ta'eefi dhugaarraa fagaate ta'uun isaa haala keessatti shakkamu jiraachuu mala. Afseenaan beekumsa hawaasni garee tokkoo waliin ijaarrate kan naannoo biraatti fudhatamummaan isaa ragaa qabatamaa irratti hinhundaa'uun isaa barreeffamaan jiraachuu dhiisuu danda'a. Kana jechuun,

dhimmi afseenaan himamu afaaniin dhaloota daddarbaa turuu isaa hubachiisa. Seenaan damee barnootaa saayinsii hawaasaa, dhimmoota hawaasaa, dinagdeefi siyaasaa raga qabatamaa irratti hundaa'uun qoratudha. Dhimmoota hunda galeessa hawaasaa kan yeroo darbee, ammaafi gara fuulduraa dinagdee, siyaasaafi aadaa hawaasaa bal'inaan kan qoratudha. Dhugaan jiru qabatamaa ta'uun isaa yeroo gara garaatti sirreeffamuun seenaan karaa sirrii irraa akka hinjallanne taasisa. Haaluma kanaan afseenaarratti qorannoo gadifageenyaa taasisuun dhimma hawaasaa afaaniin daddarbaa jiru gara barreeffamaatti jijjiiruun qabiyyeefi ergaan darbu akka keessaa hinhir'anneefi itti hindabalamne taasisuun gara seenaatti fiduun kan danda'amudha.

Afseenni namoota bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyiiis gama afseenaafi seenaan yoo ilaalamu, hanga ammaatti wanti barreeffamaan kana dura taa'e waan hinjirreef seenaa qabatamaa namni kamiyyuu itti amanuu danda'udha jechuun nama rakkisa. Akkasumas, seenaa miti jechuun rakkisaa ta'uu mala. Sababni isaa afseenni seenaa afaaniin daddarbu waan ta'eef qorannoo gadi fageenyaa namni gara garaa taasisuun barbaachisaadha. Ammaaf garuu, qorannoon kun seenaa jechuurra gama afseenaan yoo ilaalame gaariidha

2.1.2 Faayidaawwan Fookiloorii

Georgesfi Jones, (1995:314) kallattii bu'aa fookilooriin tokko hawaasaaf qabuun yoo ibsan:

Through folklore people can educate or acculturate each other; perpetuate, challenge or modify a groups social norms and values; inform others about the basis for or nature of their culture; reveal or display their identity, traditionality, knowledge, or competence; and entertain or be entertained, jedhu.

Yaanni hayyoota olii akka ibsutti, hawaasni fookilooriin walbarsiisa, duudhaa isaas toora qabsiisa, fooyyessa, waa'ee eenyummaa, seenaa addunyaa isaa beeksifata, ittiin bashannanan, walbashannansiisa. Hawaasni bifa qaroomaan har'a seerawwan, amantiifi siyaasaan walbulchuuf bu'uura kan tahe beekumsa fookilooriiti. Haaluma itti fufinsa qabuun afoolatti fayyadama.

Yaaxxinoota faayideessummaa bu'ureeffachuun hayyoonni adda addaa faayidaa fookiloorii iddoo gara garaatti qoodu. Kanneen keessaa Bascom (1965) faayidaa fookiloorii akka itti aanu kanatti iddoo afuritti qoode.

Miliquu: Miliquun wantoota jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti nama muudatan jalaa bahuuf haala mijataa barbaadu dha. Yaada kana Bascom (1965:290) yoo ibsu, "To scape from

limits or impositions the cultural places on us. We scape from the every day by enjoying folklore, and it also can allow us to express thoughts or feelings, that are appropriate in every day society,” jedha. Yaada waraabbii armaan olii irraa wanti hubatamu, fookilooriin wantoota aadaa hawaasaa keessatti akka hin raawwanne dhorkamaa ta’aniifi dhiibbaa aadaa jalaa akka ba’aniif faayidaa qaba. Kanaaf, fookilooriin dhiibbaa aadaa (hawaasaa) jalaa akka ba’aniif nigargaara.

Cimsuu: Fookilooriin dhimmoota hawaasaa akka irra deddeebi’amee raawwatu waan taasisuuf looriiwwan hawaasichaa cimee akka itti fufu nigargaara.

Dhorkuu: Dhorkuun dhimmoonni aadaafi safuu hawaasichaa keessatti hinbarbaachifne akka hinraawwatamne ittisuu jechuu dha. Kunis, faayidaa fookilooritiin yoo ibsamu, dhimmoota hawaasa keessatti sababoota adda addaatiin raawwatamuun hinbarbaachifne tokkorraa miseensota hawaasichaa yookiin kanneen biroo dhorkuudha. Walumaagalatti, dhorkuun amaloota aadaa hawaasichaa keessatti hin barbaachifneefi miidhaa qaban akka hafuufi kanneen aadaa hawaasichaan fudhatama qabaniifi faayidaa qaban akka jajjabeeffamuun itti fufu gochuu keessatti fookilooriin shoora olaanaa taphata.

Barsiisuu: Fookilooriin muuxannoowwan bu’aa ba’ii jiruufi jireenya hawaasa tokkoo keessatti kallattii garaagaraatiin hawaasichi waliin qabu dhaloota lufu irraa dhaloota dhufutti dabarsa. Haala akkanaa keessatti dhimmoonni hawaasaa sababoota adda addaatiin raawwatamu. Kanuma keessa adeemsa walharkaa fuudhuun daddabarsuu keessa tajaajila barsiisuutiif oola. Afseenaanis, haaluma armaan olitti ibsameen faayidaaf kan oolu ta’a.

2.2 Yaaxxina Qorannoon Kun Bu’uureffatu

2.2.1 Yaaxxina Seenaa Deebisanii Ijaaruu

Bu’uurri bu’aa amma mul’achaa jiruu waan darbe waan ta’eef, qorannoo ammaas ta’ee ka durii qorachuuf wantoota durii duubatti deebi’uun ilaaluun murteessaadha. Kun immoo, barbaachisummaa wanta durii ibsa. Haaluma kanaan, afseena irraanfatamuuf deemu lubbuu itti deebisuuf waan duraa duubatti deebinee ilaaluun gaarummaa qabaachuudha. Dastaan (2015:103) Dorson (1972:44) wabeeffachuun yoo ibsutti,

SHistorical-reconstruction which is a method aims at recapturing a vanished historical period for which other evidence is inadequate. In this approach, folklore genres are used for the reconstruction of the past history. Since Folktales, legends and myths are parts of folklore; this approach is helped to analyze data of this particular study. Jedha.

Akka yaada kanaatti, yaaxxinni deebisanii ijaaruu, mala wanta seenaan walqabatee dur ture balaa baduu jalaa baraaruuf deebisuuf kaayyeffatamudha. Kun immoo ragaan akka hinbadneef gargaara. Yaaxxina kana keessatti, gooroowwan fookloorii durdurii, afseenaafi raagoon mala seenaa darbe deebisanii ijaaruun odeeffannoo funaanuun qorachuuf mijatan akka ta'anidha.

Afseenaawwan namoota bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii keessatti himamaniifi kanneen afseena isaanii wajjiin hidhata qaban kanneen dur himamaa turan bifa deebisanii ijaaruun dagatamuu jalaa baraaruuf ija yaaxxina seenaa deebisanii ijaaruutiin ilaaluun kan dhimmaaf ooledha.

2.2.2 Yaaxxina Tajaajilaa

Yaaxxinni tajaajilaa gosoota yaaxxinaalee qorannoo fokiloorii keessaa isa tokko ta'ee faayidaa afoolli hawaasaaf kennu ilaalu kan giddugaleeffatuudha. Qaamni tokko fokiloorii irratti qorannoo gaggeessa yoo ta'e faayidaa fookiloorichi fayyadamtootaaf qabu ibsuun dirqama; adeemsa faayidaa afoolli hawaasaaf qabu ibsuu keessatti immoo qorataan yaaxxina tajaajilaatti dhimma baha. Waa'ee yaaxxina kanaa Dorson (1972) Franz Boas wabeeffachuun yommuu ibsu, yaaxxinni faayidaa afoolli yookiin fokilooriin saba tokkoo hawaasicha akkamitti akka tajaajilu ibsa. Haaluma kanaan, afseenni Oromoo faayidaa: barsiisuu, gorsuu, miliquufi aadaafi duudhaa hawaasaa ittifufsiisuu keessatti kan ga'ee qabaatu ta'a. Afseenni namoota Bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii ija yaaxxina kanaan ilaalamuun faayidaa inni hawaasaaf oolu kan ilaalamedha.

Walsimannaa Yaaxinaalee Fookilooriifi Afseena Namoota Bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii

Afseena namoota bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii qorachuuf qoratiichi yaaxxinaalee garaagaraa jiran keessaa yaaxxina seenaa deebisanii ijaaruufi faayidaatti kan dhimma ba'edha. Afseenaan hawaasa seenaa deeggaramee beekumsi isaa walitti fuufiinsa qabaachuun yeroo dheeraaf osoo hindagatamin akka darbu taasisuun waan danda'amuuf faayidaan fookiloorii kun ragaa afseena kanaa madaaluuf gahee qaba.

Sababa kanaaf, faayidaan fookiloorii kunis ragaa mata duree kanaa madaaluuf barbaachisaadha. Hayyuun Dorsan (1972:3-5) irratti gooroowwan fookiloorii bakka gurguddoo afuritti qoodeera. Gooroowwan isaa kana keessaa tokko, afoola hawaasaati. Afoolli immoo qabeenya hawaasaa afaaniin daddarbuudha. Afoola keessaammoo afseenaan bifa seeneffamaan kan qooddattoonni taatee sanaa namaan deeggaramee mul'atuudha. Mata dureen qorannoo kanaas afseenaan aanicha keessatti argaman bifa kanaan kan xiinxaludha. Haaluma kanaan, matadureen kun damee fookiloorii kana jala galuu waan danda'uuf ragaa kana madaaluu keessatti dameen fookiloorii kun gahee guddaa qaba. Afseenaanis qabeenya hawaasni qabu ceessisuu keessatti seenaa irra deebi'anii ijaaruun faayidaa hawaasummaa, dinagdeefi siyaasa yeroo duriifi kan ammaa walbira qabuun kan barsiisu ta'uu isaati.

Haala kana keessatti, hawaasni fedhii isaa guuttachuufi dandeettii ogummaa isaa ittiin agarsiifachuuf itti gargaaramaa aadaa wajjiin walitti hidhamiinsa cimaa kan qabaachuudha. Adeemsa dhiyaatina afseenaan keessattis afseenaan namoota beekamoo aanichaa ta'an deebi'anii yaadatamuun seenaan dagatamuuf deemu akka itti fufiinsa qabaatuuf yaaxxina walsimannaa qabudha. Walumaagalatti, Yaaxxinni tajaajilaa, hubannoon hawaasni afseenaan of ibsuufi faayidaan inni hawaasa kanaaf kennu maal akka fakkaatuufi yaaxxini seenawaa fookilooriin seenaa raawwatamanii darban, kanneen hawaasa keessatti fudhatama qabaniifi hinqabne kanneen hawaasicha keessatti beekaman ija yaaxxina seenaa deebisanii ijaaruufi faayidaan kan ilaalamuunn ta'uun qorannoo kana waliin hidhata qabaachuun isaanii kan ilaalamedha. Afseenni namoota bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii keessatti himamanis seenaan isaanii deebi'ee qoratamuun hojii gaariin isaan hawaasa keessatti qabaachaa turan dhaloota har'a jiruuf ergaa akkamii dabarsa kan jedhurraa faayidaan afseenaan namoota kanaa yeroo har'aa keessatti kallattii gara garaan faayidaa qabaachuun isaa kan himamudha.

2.3 Qorannoo Barruu Walfakkii

Gooroowwan fookiloorii keessaa afoolarratti qorannoon baay'een gaggeeffamanii jiru. Gosoota afoolaa keessaa immoo seeneffamoonni isaan tokkodha. Seeneffamoota keessaa immoo Afseenaan isa tokkodha. Haata'u malee afseenaarratti qorannoon bal'inaan kan hingaggeeffamne yoo ta'ellee, qorannoowwan muraasa hojjataman keessaa kanneen mata duree kanaan walitti hidhata qaban walbira qabuun qaaceffamanii jiru. Isaan keessaa qorannoon Maraa'ol Moosisaa (2016) mata duree "Qaaccessa Afseenaan Dajjaazmaach Kumsaa Morodaafi Masaraa Isaa" jedhu

tokkodha. Qorannoon kunis afseenaafi hojii seenaqabeessa ta'an, yoomessa masaraan kun ittihojjatame, masaraan maalirraa akka hojjatamuufi walitti dhufeenyi inni sirna bulchiinsa Gadaa Oromoo waliin qabu kan jedhurratti xiyyeeffatedha. Haata'u malee, qorannoon kun immoo kan irratti xiyyeeffatu, afseena Oromoo: Godina Shawaa Lixaa Aanaa Midaa Qanyii irratti kan xiyyeeffatedha. Qorannoowwan kana lamaan kan walfakkeessu afseena namootaa irratti gaggeeffamuu isaati. Haa ta'u malee, qorannoon kun, qabiyyeen isaa afseenaawwan namoota bebbeekamoo s aanichaa tarreessuu, dhiibbaa sirni nafxanyaa uummatarran ga'aa ture haala kamiin akka dhiyaate, haalli aangoo waliif dabarsuufi waraana gaggeessuu haala kamiin akka dhiyaate, faayidaan afseena haala kamiin dhiyaachuun qabiyyee isaatiin qorannoo kanarraa addadha.

2.4 Fakkoommii

Fakkoommiin sirna mallattoo yookiin bakka bu'iinsa yaadaa dhimma tokkoon walitti hidhatuufi hiika argatu dha. Hiikni fakkoommiifi kan xinqooqaas garaagara ta'uu hayyoonni ni ibsu. Hayyuu Katz (1972) wabeeffachuu fakkoommii ibsutti,

Symbolism were a form of meaning that only differed from linguistic meaning by the type of signals it used and if the set of symbols (of a given culture) constituted alanguage one should be able systematically to substitute certain simple or complex symbol for most symbol in most contexts as one can in language replace most words by a definition, Jedha.

Akkuma waraabbii olii kanarraa hubachuun danda'amutti, fakkoommii hiika xinqooqarraa wanti adda godhu akaakuu mallattoo qofaan ta'ee, yoo mallattoon (aadaa tokko keessatti) afaan tokko bakka bu'e, tooftadhaan mallattoo salphaa yookin walxaxaa muraasa haala galumsaan kanneen biroo hedduu bakka buusun nidanda'ama.

Turner (1982:17) mallattoofi fakkoommii (sign&symbol) walqabsiisuun yoo ibsu,

The most wide spread theory, extending from Plato to Saussure, locates the difference exclusively in motivation, which would be present in the one case and absent in the other; the signifier either resembles or does not resemble the signified; ...furthermore, motivation may be more or less present, more or less lost to memory; that does not prevent a symbol from remaining a symbol. jedha.

Yaadni waraabbii kun akka mul'isutti, Yaaxxinoonni bara Pilaatoo kaasee hanga Saussureritti jiru kaka'umsa (motivation) isa yeroo tokko sababa wa'iin jiraatu, yeroo biraa immoo sababoota biroon hafu osoo hindabalatin, mallattoon tokko fakkoommii isaa haala baramaan bakka bu'uu yookiin bakka bu'uu dhiisuu danda'a. Itti dabaluun, kaka'umsi tarii baay'atus xiqqaatus

jiraachuu yookiin yaadannoo sammuu keessaa baduu danda'a. Kun, garuu fakkoommiin akka fakkoommii ta'ee itti hinfufne hindhorku.

Jechaafi fakkoommii (verbal&symbolic) ilaalchisuun ammas hayyuun kun yoo ibsu, (Turner1982:18) "The knowledge we already have of verbal symbolism is incomparably richer than our knowledge of other forms of symbolism. The linguistic symbolism is the easiest to handle while at the same it is probably the most complex manifestation of symbolism," jedha.

Akka yaada hayyuu kanaatti, beekumsi nuti durumaan sammuu keessaa qabnu fakkoommiin jechaa (verbal symbolism) haala dorgommii hinqabneen beekumsa nuti fakkoommii biraa irratti qabnu nicaala. Kanaafuu, beekumsi fakkoommii xinqooqaa (linguistic symbolism) hubachuuf kanneen hunda caala nisalphata. Fakkoommiin yaadawwan lama qabatee kan dhiyaatudha. Innis, mallattoofi hiika waan dhiyaate sanaati. Yaada kana Mortan (1975:15) yoo ibsu, "Symbol selects certain pairs (symbol, interpretation) among the set defined in the very structure of symbolism." jedha. Yaaadni waraabbii kun fakkoommiin mallattoofi hiika mallattichaan kan walqabatu ta'uudha.

Akka Solomon (2007:258) ibsetti mallattoowwan yaada tokkoofi isaa ol bakka bu'uudhaan hawaasa gidduutti waliigalteen akka uumamu godhu. Mallattoowwan kunniin beekamtii bal'inaan qabaachuu isaanirratti hundaa'uun iddoo lamatti qoodamu: kanneen akka addunyaatti beekkamaniifi kanneen akka hawaasa naannoo tokkootti beekaman. Mallattoowwan akka addunyaatti beekaman keessaa muraasani, fannoo kiristaana, gugee adii-nageenya, geengoo (circle) ciminaafi tokkummaatti fakkeeffamu.

Mallattoowwan akka hawaasa naannotti beekaman immoo, hullee dallaa (balbala) irratti fannisuun farsoon jiraachuu, baala warqee balbalarratti rarraasuun jimaan jiraachuufi k.k.f. agarsiisu. Akka Solomon (2007:300) ibsetti, iddoowwan hawasni Oromoo itti walga'u keessaa tokko muka 'Odaa' ti. Mukni Odaa baalli isaa yabbuu kan ta'eefi raammoon kan hinnyaanne, yeroo aduus ta'ee, yeroo bokkaa, akkasumas, waldhabdee hiikuuf, walga'ii geggeessuuf, amantaa geggeessuuf, Sirna Gadaa geggeessuufi k.k.f. faayidaa guddaa qaba. Haala kanaan, fakkoommii odaa yoo ilaalle, baay'inni damee isaa dagaagina sabichaa fakkeeffama. Jirmi isaa tokko. kun immoo hundeen uummatichaa tokko ta'uutti fakkeeffama. Waan kana ta'eef, fakkoommiin kun akka uummatni Oromoo amanuttis ta'ee, akka sabni biroos fakkii muka odaa

yoo arge kan uummata Oromoo ta'uu dhugaa ba'a. Kanaaf, mukti Odaa uummata Oromootti fakkeeffama. Sochiin qaamaa aadaa sabichaa irratti hundaa'uun akka mallattoowwaniitti tajaajilan nijiru. Kunis: fuula, harka, quba, gateettii, miila, mataafi k.k.f. eyyentaa yookiin hi'entaa agarsiisuu danda'a. Fakkeenyaaf, quba agarsiistuu namatti raasuun akeekkachiisa, mataa mirgaafi bitaatti raasuun diddaa, mataan gadijechuun kabajatti fakkeeffama. Kanamalees, harka olkaasanii bitaafi mirgatti raasuun nageenya agarsiisutti fakkeeffama.

Boqonnaa Sadii: Malleen Qorannichaa

Boqonnaan kun tooftaaleefi qabxiwwan qorannichaa waliin walqabatan: gosa qorannoo, madda odeeffannoo, iddattoofi mala iddatteessuu, tooftaa funaansa odeeffannoofi mala qacceessa ragaafi qindoomina qorannichaa kan of keessatti haammatudha.

3.1 Gosa Qorannichaa

Qorannoon akaakuu gara garaatti qoodama. Yaada kana Addunyaan (2011:10) Harris wabeeffachuun akka gadiitti ibsuuf yaale jira. “Qorannichaa bakka adda addaatti qooduun dura bu’uura qoodichaa addaan baafachuun barbaachisaadha. Bu’uuraaleen kunneenis amalaafi gosa odeeffannoo, yoomessa qorannoofi hujummaa qorannoo fa’a ta’uu danda’u” jedha. Akka yaada oliirraa hubatamutti qorannoo qoqqooduuf wanti irra dhaabbatanii qoqqoodan jiraachuun dirqam a ta’a. Dastaa (2013:42) hayyuu Sidhun (1984:94) akka ibsutti, “Historical research is the application of scientific method of inquiry to historical problem,” jedha. Qorannoon seenawaa mala saayinsaawaa fayyadamuun rakkoo seenaan walqabatu tokkoof furmaata barbaadudha. Innis, adeemsa odeeffannoo funaanuu, qeequufi dhugaa jiru dhiheessuu keessa darbuun kan dhiy aatudha. Haaluma kanaan, gosti qorannoo kanaa qorannoo seenawaa jalatti kan ramadamu yoo ta’u, Saxaxni qorannoo kanaa immoo ibsaadha.

3.2 Madda Ragaalee Qorannichaa

Madda ragaa jechuun bakka odeeffannoon qorannoo tokko tarkaanfachiisuu danda’u irraa argamuudha. Kanaan walqabatee akka qorannoo kanaatti maddi ragaa qorataan itti gargaarame madda ragaa jalqabaadha. Maddi raga jalqabaan kallattiin walquunnamuun odeeffannoo walii kennuufi walirraa fudhachuun kan raawwatamuudha. Raawwii qorannoo kanaa keessa ttis qorataan jiraattota Aanaa Midaa Qanyii keessaa maanguddootaafi hojjattoota Waajjira Aadaafi Turiziimii Aanaa Midaa Qanyii qorannoo kanaa irratti hubannoo afseenaa himuurratti odeeffannoo qabu jedhaman akka madda jalqabaatti fayyadamuun odeeffannoon kan funaanamedha.

3.3 Mala Iddatteessuu Qorannichaa

Iddatteessuun hirmaattota waliigalaa keessaa kanneen bakka bu’uu danda’an murteessuudha. Akkaataa yeroofi baajataa irratti hundaa’uun baay’ina waliigalaa irraa daangaa iddattoo addaan baafachuun iddattoo bakka bu’u murteessuudha. Mata duree kanaaf malli mijataan mala

iddatteessuu miti carraadha. Akaakuu inni qabu keessaa kaayyeffataafi eerumsatti fayyadamuun ragaan kan funaanamedha. Akka Dastaan (2013) ibsutti, qorannoo qulqullinaa keessatti mala kaayyeffataan iddatteeffachuun kan barame. Yemmuu mala kana fayyadamnee odeeffannoo funaannu odeef-kennituuta itti yaanneetuma filanna. Sababa quubsaa qabaachuun barbaachisaadha. Qorataanis namoota dhimma afseenaa namootaa bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii himuu danda'an ulaagaa umuriifi ga'ee isaan hawaaasa keessatti qaban bu'uureffachuun odeeffannoon kan funaanamedha. Iddattoo Eerumsaa jechuun immoo, hirmaattota namni biraan eeruudhaan kan filatamani. Kunis, yeroo odeef-kennitoota argachuun rakkisaa ta'e kan itti fayyadamnudha.

3.4 Tooftaalee Funaansa Ragaa

Milka'ina qorannoo tokkoof qorataan mala odeeffannoo ittiin funaanamu addaan baasee beekuun barbaachisaadha. Fiixa-ba'iinsa qorannoo kanaatiifiis mala afgaafiifi marii gareeti. akka filannoo mijataatti kan filataman ta'uun ragaan adeemsa kanaan funaanamee kan qaacceffameefi hiikamedha.

3.4.1 Afgaaffii

Afgaaffiin gosoota odeeffannoon ittiin funaanamuu keessa isa tokko ta'ee kan qorataafi namni ragaa kennuuf filatame fuulleetti walarganii odeeffannoo waliif kennanidha. Odeeffannoo afgaaffiiwwan funaanamuu wanti gaarii taasisus qorataan gaaffii isa sirriitti ifa godhee akka ibsuuf namni odeeffannoo kennu waan jedhamu sirriitti erga hubateen booda raga kennuu danda'uu isaati. Karaa biroon Dastaan (2002:113) Yaalew (2006) wabeeffachuun cimina mala odeeffannoo afgaaffii funaannachuu akka armaan gaditti ibsa. "Afgaaffiin yeroo barbaade fooyya'uu akka danda'uufi yeroo afgaaffii odeeffannoon funaannu kan afaaniin dubbatu caalaa sochii namoota ragaa himanii irraa odeeffannoo dabalataa argachuufi kan kana fakkaatuuf faayidaa cima qaba," jedha. Kanamalees, namoota dubbisuufi bareessuu hindandeenye yaada isaanii osoo jala hinhafiin ibsatu.

Akkaataan itti filatamanis, namoota muuxannoofi beekumsa waa'ee afseenaa namoota beekamoo durii sirriitti himuu danda'an irratti fuulleffachuun kaayyeffatamee kan filatamanidha. Gaaffileen dhiyaatanifis gaaffilee banamoo ta'anii kan ibsa barbaadanidha. Namoota ragaa kennan irraa osoo odeeffannoo hinfunaaniin dura barbaachisummaafi kaayyoo qorannichaarratti ibsi kennamuuf kan ta'anidha. Qorannoo kana keessatti Dhiira Kudha Torbaafi Dubartii Tokko,

waliigala namootni Kudha Saddeetiif afgaaffiin dhiyaachuun odeeffannoon funaanameera. Haalli kunis, yoomessa namtolchee keessatti kan raawwatamedha. Afgaaffii kanaan, afseenni namoota beekamoo funaanamuu, dhiibbaa sirni Nafxanyaa hawaasarraa ga'aa ture, akkaataa aangoo waliif dabarsuu, faayidaafi fakkoommiin afseenicha keessatti haala kamiin akka dhiyaate kan bira ga'amedha.

3.4.1 Marii Garee

Afseenaan seenaa afaaniin dhalootaa dhalootatti daddarbaa tureefi daddarbaa jiru ta'uu isaa qabiyyeen isaa keessaa akka hir'atuufi itti dabalamuuf carraa saaxilamuu niqabaata. Dhimmoota akka kanaarratti namootarraa adeemsa odeeffannoo funaannachuu keessatti immoo mariin garee barbaachisaa ta'a. Kana gochuuf immoo, waltajjii marii garee mataa ofii qopheessuun barbaachisadha. Marii garee ilaalchisee Neuman, (2007: 88) akka ibsutti isa namni tokko beekuu, inni biraa hinbeekuu, kan tokko dagate inni biroon itti dabaluu nidanda'a. Kanaafuu, odeeffannoo gahaafi amansiisaa ta'e argachuuf mala kanaan qorataan namoota muuxannoofi beekumsa afseena Oromoo himuu irratti qaban kanneen duraa keessaafi haaraa itti dabaluun waltajjii marii qopheessuun yoomessa namtolchee keessatti namoota oggeeyyii Aadaafi Turizimii Lamaafi manguddoota Sadii, waliigala namoota Shan kan garee Tokko qaburraa ragaan kan funaanamedha. Haaluma kanaan, ragaaleen shakkamaniifi itti dabalamuu qaban yaada jedhurraa ka'uun, dhiibbaa sirni Nafxanyaa hawaasarraa ga'e, fakkoommiiwwan afseenichaa, faayidaan afseenichaa, haalli aangoo waliif dabarsuufi tooftaan waraana gaggeessuu kan irratti mari'atamuun yaadoleen itti dabalamanidha.

3.5 Mala Qaaccessa Odeeffannoo

Qorannoon kun odeeffannoo afgaaffiifi marii gareetiin tartiiba isaanii eegachuun tarreeffamanii kan qaaceffamamanidha. Dastaan (2002:10) kana jechuun ibsa, odeeffannoo ykn ragaalee qorannoon akkamtaa qorattoonni haaluma isaanii mijateen kan deeman akka ta'e muli'sa. Kana malees, Addunyaan (2011: 62-63) qaaccessa ragaa yoo ibsu malli ibsaa dhimma qoratamu sana ilaalchisee maaltu akka ta'eefi maaltuu akka ta'aa jiru addaan baasuudhaan jijjiiramoota akkuma isaan yoomessa uumamaa keessatti argamanitti kan ibsudha. Haaluma kanaan, malli odeeffannoon itti hiikamu mala qulqulleeffataa (Qualitative data analysis) ta'a. Ragaalee irra deddeebiin mul'atan hambisuun yaada bu'uura mata durichaan hidhata qaban irratti xiyyeeffachuun afseenaalee qorachuudha.

3.6 Qindoomina Qorannichaa

Adeemsi qorannoo kanaa gaggeessuu keessatti waraqaan qorannoo kun boqonnaawwan shaniin qindaa'ee kan dhiyaatedha. Boqonsnaan tokko seenduuba, ka'umsa, barbaachisummaa, kaayyoo, daangaa, hanqinaafi seenduuba hawaasa Aanaa Midaa Qanyii of jalatti hammata. Boqonnaan lama sakatta'a barruu keessatti, fookloorii, gooroowwan fookloorii, afoola, amaloota afoolaa, faayidaa afoolaa, afseena, akaakuu afseena, amala afseena, faayidaa afseena, tokkummaafi garaagarummaa seenaafi afseena, faayidaa fookilooriifi yaaxxinaalee qorannichi bu'uureffate kanneen hammatamanidha. Bonnaan sadi mala qorannoo jalatti, gosti qorannichaa, madda odeeffannoo, tooftaa iddatteessuu, tooftaa funaansa ragaafi qaaccessa ragaa qorataan filatee qorannicha geggeesse of jalatti qabata. Boqonnaa afur keessatti odeeffannoon mala afgaaffiifi marii gareen argaman mata duree gara garaatti qoqqoodamuun kan dhiyaatanidha. Boqonnaa shan keessatti immoo, cuunfaan argannoofi yaboon walduraa duubaan qindaa'uun qorannichi kan dhiyaatedha.

Boqonnaa Afur: Xiinxalaa Ragaalee

Boqonnaa kana jalatti, ragaaleen mala gara garaatiin funaanaman kan xiinxalamuun hiikaman ta'u. Haaluma kanaan afseenonni namoota beekamoo funaanamuun mata duree gara garaa jalatti kan dhiyaatanidha.

4.1 Afseenaa Jijoo Boosoo

Jijoo Boosoo Shuullee Maccaa ilmaan Shanan Gutaa, balbala Torban Midaa keessaa Qomoo Balbala Nya'aati. Balbala Torban Midaa kan jedhaman: Nya'aa, Jaarsoo, Billoo, Ilaa, Sirbaa, Kuraafi Buuruudha. Balbala Torban Midaa keessaa Nya'aan hangafa jedhama. Hangafummaa isaa kana kan mul'isus Ganda Goobee Kuraatti ejersa maqaa isaatiin "Ejersa Nya'aa" jedhamuun mogga'ee waamamudha. Bakki kun, bakka Nya'aan dur buufatee jiraachaa tureefi handhuura biyya Midaa akka ta'etu dubbatama. Handhuurri Midaa bakka amma Ejersa Nya'aa jedhamu kana waan ta'eef, Yeroo magaalli guddoo aanittii Baallammiin hundoofu akka Ejersa Nya'aa ta'uuf namoonni seenaan walqabsiisuun dhiibbaa gochaa turan. (Obboo Camada Mul'isaa Afgaaffii 21, 06, 2010)

Akka yaada isaaniitti, haala moggaasa maqaafi moggaasni maqaa seenaa ibsuu keessatti ga'ee guddaa akka qabudha. Kana malees, Nya'aan hangafa Midaa ta'uun isaa seenaa ejersa kanaan walqabatee akka itti fufu taasisa. Nya'aan du'eera. Ejersichi ammayyuu nijira. Akkuma " Ijji baddu iddoon ijaa hinbaddu," jedhan sana, Nya'aan lubbuun jiraachuu baatuuyyuu afseenni waa'ee isaa bakkaafi maqaa mukaatiin mogga'e akka inni hangafummaa isaa qabatee seenaadhaan jiraatu isa taasisa.

4.1.1 Dhufeenya Sanyii Jijoo Boosoo

Sanyiin Jijoo Boosoo yoo asii achi lakkaa'amu: Jijoo Boosoo Shullee Maccaa jedhama. Shullee Maccaa dhaloonni isaa Itoophiyaa keessaa Oromoo Goojjam keessaa kan biyya Midaa dhufedha jedhama. Macca jechuunis, maqaa namaa osoo hintaanee biyya fagoo ta'e jechuudha. Kanaaf, Shuulleen biyya fagoorraa gara Midaa kan dhufeefi firooma hidda dhiigaa Midarraa kan hinqabne ta'uu manguddoon dubbatu. (Obboo Lammeessaa Caalchisaa Afgaaffii 21,06,2010).

Akka yaada kanaatti, Shuulleen dhalootaan Mida ta'uu baatuuyyuu, biyya godhatee keessa akka jiraatedha. Gama biraatiin, Oromoon Oromiyaa keessa qofa osoo hintaanee naannolee biroo keessallee jirachaa akka jiruufi Shuulleen Maccaas nama Oromoo Goojjam akka turedha. Kun immoo, bal'inaan lafa qabachuufi heddummina hortee ilmaan Oromoo mirkaneessa.

Akka manguddoonni jedhanitti, Shuullee Maccaa yeroo maccaa dhufu balbala Torban Midaa keessaa balbala Nya'aa ta'ee damee balbala Abeetoo jedhamutti gale. Mootiin Midaa yeroo sanas “Daa'iim Waaqoo” nama jedhamu ture. Shuullee Maccaas maccaa dhufee Daa'im Waaqoo harma hodhee itti gale. Innis, osoo hinqaalamsiin ofitti qabee lammii godhatee faana jiraate. Manas akka horatu taasise. Innis, ilmaan dhiiraa, Eebbaa Shuulleefi Boosoo Shuullee kan jedhaman godhate. Qabeenyaafi beekumsa argate. Baay'isee nama beekaa kan ta'eefi sadarkaa ga'eessummaa irra waan jiruuf, Daa'im Waaqoo immoo sadarkaa dullumaarra waan jiruuf Shuullee Maccaa waggaa waggaan maqaa Daa'im Waaqoon Finfinnee deemee akka gibira gabbaru deddeebi'aa ture. Shuullee Maccaas haxxee waan ta'eef, sadarkaa Mootii Daa'im Waaqoo irra jirus xiinxalee keessaafi duuba waan hudumaa erga hubatee gibira waggaa waggaan Finfinnee geessee maqaa Isaan kaffalaa ture gara maqaa ofiitti jijjiirratee osoo Daa'im Waaqoo hinbeekiin waggaa Sadii oliif maqaa isaatiin gibira kenne.

Hiriyaan Daa'im Waaqoo naannoo Tokkee Kuttaayee jiraatu tokkos hojii Shuullee Maccaa lafa jalaan hojjechaa jiru kana argee, Daa'im Waaqootiin, Maaliif Finfinneerraa cite? Mootummaa kees maaliif gadhiistee? Namichi ati ergachaa turte gibira maqaa isaatiin kennaa jira. Biyya Midaas ofii isaatti galmeeffatee jira. Kun, fedhii keetiin hundaa'eetu moo dhokateetu aangoofi biyya keerratti raawwatamaa jira? Jedhee itti dhaame.

Daa'im Waaqoo dhaga'us humna waan hinqabneef, deemee falmii gaggeessee aangoofi biyya Midaa maqaa isaatti deebifachuu waan hindandeenyeef baay'ee aaree akkas jechuun isa abaare jedhama. “Dadhabeen hafe; dadhabee haa hafu. Dhalli Isaa haa doomu; dhalli isaa hinergamiin. Hojiin koo anaaf fulla'eera; hojiin isaa hinfulla'iin. Aangoon kee dhalaa dhala keetti hindarbiin. Akka natti malte, Waaqniifi lafti dhala keetti, sanyii keetti haa malu,” jechuun abaare. Shuullee Maccaas dadhabbiifi garraamummaa isaa argee akkasitti aangoo Daa'im Waaqoo haxxummaan irraa fudhatee yeroo dheeraaf bulche. Erga du'ees aangoon isaa ilma hangafaa Eebbaa Shuulleen bakka bu'ee bulche.

Gibira lafaas, kan lafti Midaa baasu: shimala, jirbii, ixaanaafi urgooftuuwwaniifi k.k.f uummata ajajuun biyya mootii Iluu Gondol Sanbuutti waggaa waggaan beellamamee guyyaa tokko Gondola Sambuufi biyya isaaf geessu turan. Eebbaa Shullees aangoo abbaan isaa haxxumaan argate kana yeroo keessa fayyadamuun qabeenya uummata isaa saamsinuun aanga'oota isaa ol

jiran yeroo dheeraaf gabbaraa akka turetu himama. (Obboo Deebisaa Caalchisaa afgaaffii 21,06,2010)

Afseenni kun, Oromoon durirraa kaasee orma jedhee nama hinqoodu. Gara laafessaafi alagaa ofitti qabee kan qaburraa qoodee kan wajjiin jiraatuufi akka of danda'ee jiraatuuf kan dhimmudha. Gorse beekaa taasisa. Horsisee abbaa qabeenyaa taasisa. Haalli, Daa'im Waaqoon Shuullee ofitti fudhatee harma hoosisee osoo hindiqaalomsiin ilma jilbasaa itti taasifates kanuma ibsa. Haa ta'u malee, tolli Oromoo tolaan deebi'ee hinbeeku. "Alagaan nyaatee ala ilaala," akkuma jedhan sana ilmi inni harma hoosisee guddise gantuu taate. Shuulleen amantummaa dhabuunis kanuma calaqqisiisa. "Humna dhabuun saree nama gooti," akkuma jedhan, Daa'im Waaqoon yeroo humna qabu jaallatamee gaafa humna dhabu itti malame. Biyyis irraa fudhatame. Qabeenyi Midaas darbee orma sooruutti ka'e. Silas, "Wanti itti dadhabanii hinargamne homaa namatti hin fakkatu," akkuma jedhan sana jechuudha. Gama biraan, Daa'im Waaqoon humna dhabuun oliyyannoo Uumaatti kennate. Shuullee abaare. Waaqnis dhaga'ee waan deebisuuf fakkaata. "Bishaan gu'a ga'e si hin-nyaatiin; namni du'a ga'e si hinabaariin," jedhama mitiiree.

4.1.1.1 Mormii Diddaa Gabrummaa Jijoo Boosoofi Obboleewwan Isaa

Eebbaan Shuullee yeroo dheeraaf qabeenya lafa Midaa saamsisuun Gondol Sanbuu biyya gabbarsiisaa osoo jiruu mormiin irratti ka'e. Kunis, ilmaan obboleessa isaa Boosoo Shullee kan yeroo sana Sadi ta'anii walbira ga'an: Jijoo Boosoo, Dangalaa Boosoofi Goobanaa Boosoo irraa isa mudate. Ka'umsi diddaa isaaniis, isa uummatni Midaa: Jirbii, shimalaa, ixaanaafi urgooftuuwwan biroo guuranii dadhabbii tokko malee Gondol Sanbuu duroomsan ture. Jijoo Boosoos, maaliif qabeenyi akka godaanuufi gabbarsuun akkasii maaliif akka ta'e, "Qabeenya keenyaan, maaliif nama akka keenyaa gabbarra," jedhee wasiila isaa kana gaafate.

Innis, Isaan aangoofi humna waan qabaniif biyyoota ollaa keenyaa: Iluu, Baabboofi Jimmaa nurratti kakaasuufi nutti duulchisuun biyya guutummaatti nurraa fudhatu, kun tasumaa maqaa dhahamuu hinqabu," jechuun sodaan guutamee deebiseef. Deebiin kunis, Jijoo Boosoo quubsuu hindandeenye.

Akka Obboo Dhiyaanaa Yaadataa (afgaaffii 01,07,2010) taasifametti, Jijoo Boosoo obbolaa isaa Dangalaafi Goobanaan mari'atee guyyaa uummatni shimalaafi jirbii guuree gabbara mootii Iluuf

geessu waan beekaniif Tulluu Baallammiitti Sadi ta'anii eegan jedhu. Halkan deemaa bulee uummatni Gammoojjii waan qabatu qabatee yemmuu Tulluu Baallammii ga'an. "Qabeenyi keessan kanuma keessani, deebi'aatii fudhadhaa gala," jechuun dhorkan. Isa sodaate harkaa immoo guuranii uummata naannoo sanaaf qoodan. Uummata walitti qabaniis, "Gabbaruufi gabbaramuun har'a booda hafeera. Of dandeenyee bulla; walis bulchina. Kan keenyaan nama akka keenyaa hingabbarru. Karaa cabe haa yaasu; lolas ta'u lolaafnee hamma lolaanutti aarsaa ni kaffalla" jechuun uummata yeroo dheeraaf gabroome bilisoomsuuf yaadaafi qalbiin tooftaa waraanaan hidhachiisani. Akkuma koratan gabbara warra Iluus, akka jirutti hambisani. Eebbaa Shullees hojii Jijoo Boosoofi obbolaa isaatti guddaa aaree waan dubbatu isa dhibe. Innis, "Gaaffii ka'uuf deebii, waraana banamuufis qophaa'aa! Biyya kan ficcisiisu isini " jechuun, dhimmichi kan isa hinilaallanneefi ammallee Mootiin Iluu akka sodaatamuufi gabbaramuu qabu dhaammate. Isaanis, waan kamiifuu qophii ta'uu isaanii itti himan.

Afseena kanarraa wanti hubatamu, abbaan aangoo aangoorra buluuf yoo biyya saamsisu dhalootni itti aanu sammuu haaraa waa xiinxalu qabaatee qabsoo diddaa gabrumma taasisuudha. Kan ofiitiin namaaf kufanii ka'uun akka hinbarbaachifnedha. Kanas yaada, "Qabeenya keenyaan, maaliif nama akka keenyaa gabbarra," kan jedhurraa hubachuu dandeenya. "Gooftaan gooftaa qaba," akkuma jedhan, Shuulleen maccaa mootii Iluu sodaatee qulqulluu of taasisus Jijoo, Dangalaafi Goobanaan waliin tokkoomuun uummata tokkoomsanii bilisummaa akka fidan abju'atan. Kutannoo qabaannan injifannoo dhiyoodha jechuudha.

Akka (marii garee 28,08,2010) taasifametti Jijoon Boosoo afwalaloo itti aanu kanaan kutannoo aangoo bulchinsaa deebifachuuf qabu, du'as yoo ta'e akka manatti dhufuu danda'u dubbachaa uummata bal'aa qabatee qabsaawaa turuu isaa kana ibsudha.

*Tulluun Tulluu Baallammiiti
Tulluurra hinejjetanii
Gaarri namatti jignaan
Afuura hinbaafatanii
Barcumarraa kufanii
Duuti manattuu dhufa
Abbaan barcumaa kufee
Barcumni maaliif kufa.*

Afwalaloo kana keessatti fakkoommiwwan tulluu, gaaraafi barcuma kan jedhan nimul’atu. Isaanis, mallattoo yookaan hiika akkamii hawaasa keessatti akka bu’an haala itti aanuun kan mul’atan ta’u.

Tulluu: Olaantummaa Uumaa, guddina Uumaa yookaan sabaa, Iddoo ol jedhaa Uumaa yookaan Waaqatti siqu, bakka Waaqeffanaa, araaraa, ulfina, lafa jaarsummaa, bakka dhugaafi sobni itti adda ba’u, lafa murtiin itti kennamu, lafa Uumaatti nama dhiyeessuu yookaan araarsuufi lafa safeeffannaafi qulqulluu ta’eefi milkii bakka bu’a. Haala afseena Oromoo Aanaa Midaa Qanyii keessatti afseenni fakkoommii tulluun walqabate bakka amantii Waaqeffanaa Oromoo Tulluu Baallammiitiin kan hiikamu ta’a. Gama biraatiin, uummata aanichaatti kan fakkeeffamudha.

Gaara: Guddina uummataa ibsa. Heddumminaa, cimina, hariiroo, tokkummaa, walitti hidhinsa hidda latiinsa uummataa bakka bu’a. Gama biraatiin, rakkina, cunqursaafi haala rakkisaa ibsa. Afwalaloon, gaarii namatti jignaan afuura hin baafatani’ jedhus, tokkummaafi cimina hawaasni qabu agarsiisa. Gama biraatiin, walqabatee deemuun gaaraa, hidda latiinsa uummata Oromoofi seenaa isaan waliin qabanitti fakkeeffama.

Barcuma: Barcumni mallattoo: aangoo, kabajaa, angafummaa, eenyummaa, seenaa, guddina, safuufi hiree haala gara garaa keessatti kan bakka bu’udha. Duudhaa Oromoo keessatti gama aangoofi kabaja agarsiisuutiin bal’inaan kan mul’atudha. Afwalaloon ‘abbaan barcuma kufee, barcumni maaliif kufa’ kan jedhu keessatti Eebbaan Shuullee aangootti sirnaan dhimma ba’uu dhabuun aangoo Warra Iluu, Gondol Sambuu uummata Midaa miidhuu hinqabu aangoo iddootti deebifanna yaada jedhu of keessaa qaba.

4.1.1.2 Gondol Sanbuu Gabbarsa Waan Dhabeef Mufachuu

Gondol Sanbuun, Guyyaa gabbara geessan irraa uummatni Midaa waan hafeef, “Maaliif gabbarsi koo hafe,” jechuun Eebbaa Shuulleetti dhaammata. Deebiin kun, waan isa hinilaallanneef, Jijoon Boosoos “Shimalas ta’ee jirbii lafa Midaatu baasa malee, kan Iluu miti. Kanaaf, waan siif dhufu hinjiru. Hineeggatiin,” jechuutti dabalee, Akka Obboo Oljirraa Amansiisaa (afgaaffii 13, 07, 2010) taasifameen jedhanitti,

*Bakka ulee shimala
Daannisaa kee muradhu
Bakka jirbii Midaa
Midhaan cinii guurradhu*

*Maaf cinii nutti taata
Cinaachatti uradhu
Maaf natti si dabarsa
Golfaan Mooticha Yanfaa
Itti kufeen sagada
Ciinnessaan irreeiffadha.*

*Qilee si hinceessisiini
Yandoo gadi sitti haa kutu
Waraabessi biyya kee
Sitti duulee si haa nyaatu
Nan nyaadhaatti nyaatamta
Akka abbee adiddaa
Shimalaan si taraareen
Akka jirbii si hiddaa
Lamuu qabeenya Midaa
Hinargattu hubadhu
Dhaqii Iluutti galii
Kan abbaa kee qotadhu. ”*

Jechuun Jijoon Boosoo kutannoofi ejjennoo Midaaf dhaabachuu qabu bifa fokkorsaatiin dhaamsa dhaamsaan itti deebise jedhu.

Afwalaloo kana keessatti, akkuma “Keetiin kee dhugda jedhe” Daaqaan Dafuu jedhan sana, keenyaan bulla akka jechuuti. Laftiifi waan lafti Midaa baaftu jirbiifi shimallii kan Midaa, gosti mukaa lafti Iluu baastus kan Iluu akka ta’eefi dhaalli karaa hintaanee akka hinbarbaachifne hubanna. Kana malees, fakkoommiiwwan afwalaloo afseenaa kana keessatti mul’atan golfaafi ciincaan hiikaafi mallattoon bakka bu’an kan ibsamedha.

Golfaa: Golfaan, hammeenya, dheekkamsa, oriisaa Uumaa, humna sodaachisaa, balaa suukkanneessaa, humna uumamaan olii, duguuggaa sanyiitti fakkeeffama. Akka Marii Garee (28,08,2010) taasifame ibsutti, bara durii dhukkubni golfaa, sababa daddarbuutii maatii mana tokko keessa jiraatan hunda fixuudhaan karaa baasanii awwaalan dhabamee achumatti akka mana itti jigsantu dubbatama. Kun immoo, akka dheekkamsa Waaqaatti himamaa ture. Golfaan, nama waamti. Yoo jalaa owwaatan deemtee kan manatti seentu ta’uus nidubbatama. Haala kana keessatti, golfaan humna sodaachisaa uumamaan olii, hammaataa, kan balbala namatti cufu yookaan sanyii duguugu, oriisaa Waaqaatiin akka nama qabuu ta’uun isaa kan hubatamudha.

Gama biraatiin, Waldhabdee daangaa babal’ifannaa Mootii Jaarsoo Shorii Kuheefi Mootii Baabbooo Yanfaa Guddataa gidduutti uumameen Yanfaan Guddataa gara mootii Iluu Gondol Sambuu gaafa dhage “Yanfaafi golfaan tokko maalan isa amana,” jechuun haadha komii komachuun isaa Yanfaa golfaa bakka buusuun yemmuu dubbatu, Yanfaan: hamaa, sodaachisaa, jabaa ta’uusaa bakka buusuudhani.

Akkasumas, aangoo warra Abbaa Irreessaa yookaan Qaalluu bakka bu’a. Durii kaasee warri Yanfaa Guddataa qaalluun akka bulaa turaniifi caasaa isaan qaban keessaa golfaan isa tokko akka ta’etu himama. Golfaan kun, itti iyyatan dafee namaaf dhaga’a; gurrisaa qara jedhu. Kanumaan walqabsiisee yemmuu Jijoon Boosoo obbolaa isaa of jala hiriirsee golfaa warra Yanfaa Guddataatti kooluu galuu afseena kana keessatti kan ibsamedha.

Ciincaa: Ciincaan qalma gubamuun akka Uumaatti urgaa’uuf raawwatamudha. Innis, galata dhiyeessuu, Uumaa araarfachuufi milkii kadhachuutti hiikama. Afwalaloon, “Itti kufeen sagadaa, ciincesseen dhibaafadha” jedhe Jijoon Boosoo waraana Mootii Iluu qolachuuf jedhus kanuma ragaa ba’a. Irreeffachuun, mallattoo galata dhiyeessuufi milkaa’inaati. Sagaduun immoo, mallattoo gad of deebisuu, guddina Uumaa mirkaneessuufi mallattoo mo’ichaati jedhama.

Kanaan kan ka’e, Gondol Sanbuu biyya Iluu, Baabboofi Jimmaa biyya Midaa akka hirmaatan irratti kakaase. Jijoo Boosoofi obbolaa isaa darbattee qaban faana qophii ta’anii: farda, eeboo, gaachanaafi goraadeedhaan akkasumas ulee shimala ittiin isa gabbaran uummata qopheeffatanii ofii abbaa miillaa ta’anii diina ofirraa deebisuuf kallattii waraanni irra dhufu irratti waliif qooduun itti gaafatamummaa waliif kennan. Haaluma kanaan kallattiwwan waraana Jijoo Boosoofi Obbolaa Isaa:

1. **Kallattii Waraana Karaa Jimmaa:** Jijoon Boosoo, bakka amma Boquu Nissoo “Birbirsaa Eebbaa,” jedhamutti waraane ari’ee dachaasee galche. Loltoonni Jijoo Boosoon hoogganaman kunis, erga ergama diinaa kana barbadeessanii deebi’anii gaaddisa birbirsaa kanaa jala taa’uun waleebbisanii gara fuulduraattis diina dhufu waraanuuf tokkummaan isaanii akka hinlaafne walakeekkachiisaa gara qe’ee isaaniitti dacha’an. Moggaasni “Birbirsaa Eebbaa” jedhus kanumarraa kan dhufe yoo ta’u,

ammayyuu bakki mukni kun itti argamu, “Birbirsaa Eebbaa,” jedhamuun waamamaa jiraachuutu dubbatama.

2. **Kallattii Waraana Karaa Iluu:** Dangalaan Boosoo akka yeroo ammaa Ganda Laantawoo Jaarsoo Laga Qorroo yookaan Qotaa Waloo jedhamutti waraana Iluu ofirraa deebise. Laga Qilee Guddaa asittis biyyi kan Midaa akka ta’e mirkaneessuun daangaa kabachiise.
3. **Kallattii Waraana Karaa Baabboo:** Goobanaan Boosoo, bakka amma Qotaa Shakoo jedhamutti waraana Baabboo simee waraane. Darbatteen isaatis, Baabboo ari’anii bakka “Abbayyii” jedhamu dabarsanii dhagaa dhaabbatanii dacha’an. Haata’u malee, Goobanaa Boosoo, goota beekamaa ta’u waraana sana keessa du’e. Onneen gootummaa isaa kunis, maal akka qabu ilaaluuf onnee isaa keessaa baasanii hanga ilaalanitti akka ga’antu himama. Haala kanaan, dirqama waliif qoodan ba’uun, kaan irraa hafee jiraatee kaan immoo itti wareegamee daangaa biyya abbaa isaanii kabachiisuun biyya Midaas, wasiila isaanii Eebbaa Shuulles baay’ee gammachiisan. Egaa, Oromoon yoo mammaaku “Miidhagaafi miidhama walbiraa hindhaban,” jedha mitiiree!

“Qaalluun waan bareef nama ajjeesa,” akkuma jedhamu, Mootiin Iluu gabbarsa dhabee dallanuun isaa kana ibsa. “Kan hinqaanofne nama qaanessa,” akkuma jedhan immoo, Jijoon Boosoos “Shimalas ta’ee jirbii lafa Midaatu baasa malee, kan Iluu miti. Kanaaf, waan siif dhufu hinjiru. Hineeggatiin,” akka jechuuti. “Akkuma kan qabaniin gabaa ba’u,” jedhanis, “Bakka ulee shimalaa, muka daannisaa jedhamu muradhuutti qabadhu. Bakka jirbii Midaa, midhaan cinii guurradhu. Lamuu qabeenya Midaa hinargattu,” gabaa walbiraa hinqabnu akka jechuuti. Kunis, kan daanda’amu tokkummaafi itti gaafatamummaan bakka ramadamanitti bu’aa buusuu danda’uudha. Haalli isaan ittiin kallattii waraanaa waliif qoodanis tooftaa waraana Oromoo durii kan ibsudha. Tokkummaan ilaalchaafi ejjennoo tokko qabaachuudha. Dhagaa dhaabbachuun immoo, kallattii Baabboorraan bakka Abbayyii jedhamuun asitti laftiifi waan laficharra jiru kan Midaa ta’uufi kabajamuu akka qabu akeekkachiisuu isaaniiti.

Eebbaan Shuulles sadarkaa manguddummaarra waan jiruuf, korma qalee biyya waamee osoo lubbuun jiruu aangoo abbaa biyyummaa isaa dabarsee Jijoo Boosootiif kenne. Jijoo Boosoos intala nama guddaa soddaa Yanfaa Guddataa intala Kolaashee Kushaa fuudhe. Gobbaanii mootii Baabboo Yanfaa Guddataas ta’e. Akka duriis, Midiifi Baaboon walqeequun kun xiqqaachaa

dhufe. Jijoo Boosoo intala Kolaashee Kushaa irraa ijoollee Sadii: Ilkaasaa Jijoo, Futtaasaa Jijoofi Caalaa Jijoo kan jedhaman hore. Innis, hanga umurii isaa heeyyamteeffitti mootiiwwan Midaa darban caalaa hooggansa gaariidhaan biyya bulchaa erga turee dhibee tasaatiin qabamee dhukkubaan lubbuun isaa dabarte. Jijoo Boosoo akka har'aa duunaan, Yanfaa Guddataa, Soddaan isaa immoo akka Boruu du'e. Biyyi Baabboofi Midaa yeroo tokkotti hooggantoota cimoo dhaban jedhama. (Obboo Eebbisaa Injiguu, afgaaffii, 28, 06, 2010)

Yaadni kana olii, umuriin aangoo akka daangessuufi aadaa aangoo waliif dabarsuu kan ibsudha. Manguddoon sooramee dargaggeessi akka hoogganudha. Akkasumas, “Walfakkaattiin walbarbaaddi,” akkuma jedhan sana aadaa fuudhaafi heerumaa keessatti warri guddaan intala warra guddaa fuudhu. Kana malees, “Firoomni firooma dabala,” akka jedhamu sababa fuudhaafi heerumaan lolli Midaafi Baabboo hir'achuudha. Kana malees, aangoo, qabeenyi, jaalalliifi humni aangoo du'aa gaditti kan ta'eefi duuti beellamattee kan hindhufne ta'uudha.

4.1.1.3 Aangoon Jijoo Boosoo Ilkaasaa Jijootti Darbuu

Jijoo Boosoo duunaan aangoo kana qabate ilmasaa hangafaa Ilkasaadha. Innis, waggaa muuraasaaf bulchee maqaa kabajaa Qanyaazmaach Ilkaasaa jedhamu argatee ittiin waamame. Intala warra mootii Qanyii sanyii Caalaa Nagaroo fuudhee ijoollee dhiiraa: Dheeressaa, Badhaadhaa, Iddoosaa, Dirribsaa, Galataafi Magarsaa jedhaman Ja'a horee sadarkaa ga'eessummaa isaarratti boqote. Aangoonis gara obboleessa isaa Futtaasaa Jijootti darbe. Futtaasaa jijoos aangoo qabateen biyya Midaa bulche. Haata'u malee, beekumsaan akka abbaafi obboleessa isaa ta'uu waan dhabeef waliigaltee biyya wajjiin uumuun mariin uummata gargaaruu irratti hir'ina godhate. Anatu caalaa baay'ise. (Obboo Waaqtolaa Wayyeessaa afgaaffii 01,07,2010)

Akka yaada afseena armaan oliitti, Abbaan yoo du'e aangoon kan ilma hangafaa ta'uudha. Beekumsaafi muuxannoo akka qabutti yaadama. Hariiroo inni abbaafi uummata waliin qabu kaanii oli jedhama. Haaluma kanaan, Ilkaasaan abbaasaa Jijoo Boosoorraa aangoo fudhate. Ilkaasaan du'ee aangoon Obboleessa isaa Futtaasaatti darbuun waan inni ga'eessumaatti osoo ilmi biyya bulchuu danda'u hinqabaanneefi obbolaa isaa keessaa hangafa waan ta'eef qofa. Gama biraatiin, muuxannoo dhabuufi anatu beekaan biyya bulchuurratti dhiibbaa akka qabudha. Yoo 'Nuyiin' ta'e malee, 'Ana' jechuun uummata waliin waliigatee uumanii jiraachuuf nama rakkisa.

4.1.1.4 Dhiibbaa Mootiin Atsee Minilik Mo’uun Biyya Midaa Irratti Fide

Yeroo Futtaasaan Jijoo aangoo isaatiin uummataan waliigaltee hojjechuurra anatu caalaa baay’isetti Amaarri biyya Midaa galee Mootiin Atsee Minilik mo’e jedhama.. Atsee Minilikis amantii Waaqeffannaa Oromoo ganamaa balleessuun amantii Kiristaanaa Ortodoksii babal’isuun Taabota bakka Tulluu Oromoonni irratti Waaqeffatan irra dhaabamuu qaba jedhee kaayyeffate. Kaayyoo isaa bakkaan ga’achuufis Amaara biyyatti bobbaase. Hooggansa Dajjaazmaach Dastaa Daargee jedhamuun biyya keessa deemaniii ilaalaa osoo jiranii adeemsa keessa Mida ga’an jedhama. Futtaasaa Jijoos osoo hinbeekiin Amaarri bakka mana jireenya isaa Goobee iddoo addaa ‘Garjoo’ jedhamu dukkana buufachuun qubate. Futtaasaa Jijoos sangaa qalma oofsisee geessaaf. Biyyi Midaa kaayyoo maaliif Amaarri akka deeman gaafatanis himuu dide. Namootni mataa qaban akkuma Futtaasaan marii isaan dhokse mari’atanii bulan. Amaarris oolee bulee gara biraatti darbuuf osoo jiruu korri Midaa osoo Amaarri hinbeekiin duubaan qaqqabee warra qodaa baattuufi galaa feete deemtu waraane fixee qabeenya isaanii harkaa saamee deebi’e. Waraana kana irraa kan hafan hoogganaa isaanii Qanyii laga Biiteetti qaqqabuun namootni baay’een akka du’anitti himan. Innis, baay’ee sodaatee darbanii lola natti kaasu jechuun kallattii jijjiirratee Arfinjoo keessa goree karaa laga Foffooqii ce’ee Finfinneetti gale jedhama.

Haaloo “Futtaasaan namoota gorsee osoo Amaara ofitti fudhachuu qabuu nutti gadhiisee nu ficcisiise,” jedhu ba’uuf Finfinneedhaa waraana cimsatee Futtaasaa Jijoo qabuuf yeroo dhufu baqatee biyya Guduruutti bade. Isa argachuu waan dhabaniifis, namoota bebbeekamoo ta’an walitti qabuun namni isa qabee dhiyeesseef akka badhaasa qopheessan uummata duratti waadaa galan jedhama.

Akkuma “Sa’aa abbaan gaafa cabse, ormi ija baasa,” jedhan sana, Anatu beekaa keessa darbee Futtaasaan, uummata isaa rakkisaa Amaara naannoo buufateef sangaa qalee coomaafi bookaan taphachiisa. “Qubeelaan qubaaf hintaane quba hinnyaatiin,” akka jedhan sana ta’e. Bakki Tulluu amantii Waaqeffannaa Oromoo Bataskaana Ortodoksii ta’e. Kana hunda Midarraan kan ga’e anatu beekaa akka ta’etu yaadama. Silaa “ Kan nyaatellee nama hin nyaatu jedhee kan inni nyaachise deebi’ee akka isa nyaate Wagidii Seedaatti fannifamuu isaatiin garagaltoo ta’e.

Gama biraatiin, dhiibbaa Nafxanyaan aadaa, amatiifi Afaan Oromoorraan ga’e hubanna. Ta’us, tokkummaafi ejjennoo uummatni Midaa qabuun Nafxanyaan akka rukutameefi waldhaggeeffachuufi mariin tokkummaa biyyaa keessatti iddoo guddaa akka qabutu ilaalama.

Haa tolu, haa hammaatus, durirraa kaasee alagaan Oromoo walirratti akka ijaaruun walkennaa turaniifi dhiibbaa aangotti fayyadamuun raawwatamu haala kana keessatti calaqqisa.

Futtaasaa Jijoo kanaan dura nama sanyii warra Faafamaa ta'e Feetuu Tulluu nama jedhamu seera malee hidhee miidhaa irraan ga'ee waan tureef, haaloo ba'uuf qabee dhiyeessuuf kaayyeffate. Innis, biyya Guduruu dhaqee "Mootiin biyya hingadhiisu; koottu geeseen jaratti si araarsaa; namootni akka kee biyya bulchan yoom biyya gadhiisanii beeku; eenyutu mootummaa isaa gadhiise? Hunduu bulchaa jiru," jedhee sossobee naannoo amma ganda Mafcee bakka 'Cuuphii' jedhamu mana isaatti fuudhee waliin gala. Erga kanaa, akkuma waadaa galee fidee dhufee jara fideen si araarsa jedhee gowwomsee deeme. Dhugaa itti fakkaatus, Feetuu Tulluu garuu warra Nafxanyaa bira dhaqee shiftaa isin fixaafi ficcisiisaa ture argeen dhufe jechuun duubaan itti marsisiisee akka miliquu hindandeenye waan bareef akkas jechuun itti mammaake jechuun, Obboo Iddeessaa Amansiisaa (afgaaffii 13,07,2010) taasifameen,

*Manan jiksa seeteeree
Qaxaxii dhaggeeffattee
Mukan mura seeteeree
Kan qasii dhaggeeffattee
Yaa Warra Tulluu Ibsaa
Malatu tulluu jiksa,
Madda konyeetti galcha.*

jechuun erga itti qoosee mana isaatti qabsiisee warra Nafxanyaatti dabarsee akka kenne afwalaloo armaan oliitiin ibsu.

"Harki dabaree waldhiqxi," akkuma jedhan sana, Futtaasaan nama Feetuu Tulluu jedhamu seeraan ala waan hidhee dararaa tureef innis haaloo isa ba'e. Yeroo qaba jedhanii yakka namarratti raawwachuun gaarii miti. "Barri hinhafu jedhee namichi saree guddifatee," akkuma jedhan sana. Barri isa tokkof dabarsee isa tokko akka dabarsedha. Kana malees, akkuma "Sibiilaan sibiila qaru," jedhan sana Oromoon Oromoo qabsiisaa akka turanidha. Erga to'annaa jala oolchataniis qoosuufi mammaakuun kan danda'amuufi haaloo ba'uuf tarkaanfii fudhachuun akka danda'amudha. Haala kana keessatti fakkoommiin mana jiksuu, tulluu jiksuu kan jedhu kan mul'ataniifi ergaan hiikniifi mallattoo isaan bakka bu'a ka ilaalamedha.

Mana Jiksuu: Bultoo diiguu, maatii gargar facaasuu, humnaan fonqolchuu, shira yookaan dabaafi ajjeechaatti fakkeeffama. Haala kana keessatti, Feetuu Tulluu haaloo dur qabu ba'uuf yemmuu

Futtaasaa Jijoo harka Nafxanyaatti dabrsee kenne afwalaloon “Mana jiksa seeteeree qaxaxii dhaggeeffattee, Tulluu Jiksa seeteeree kan qasii dhaggeeffatte” jechuun Nafxanyaan geessee Wagidii Seedaatti akka fannifamu taasiserra hubachuun nidanda’ama. Tulluu Jiksuu: Uummata bal’aa addaan bittimsuu, tokkummaa diiguu, saba yookaan uummata cunqursuutti akka fakkeeffamu manguddoonni dubbatu.

Futtaasaa Jijoo Nafxanyaan harki duubatti hidhamee mootii Atsee Minilik fuulduratti dhiyeessuun yakka inni raawwate itti himan. Atsee Minilikis gaaffii tokko malee akka biyya isaatti galee du’uuf itti murteesse. Futtaasaa Jijoos Aanaa Calliyaa bakka Tulluu Wagidii Seedaa jedhamutti du’a fannootiin adabame. Hammuma kanaan, laftiifi biyyi Midaa harka Nafxanyaatti kufte jedhama. Akka Obboo Oljirraa Amansiisaa (Afgaaffii 13,07,2010) taasifameen jedhanitti Futtaasaa Jijoo kan qabee dabarse nafxanyaatti kenne Feetuu Tulluuti jechuun uummanni Midaa akka irratti mari’atu dhaga’ee geerarsa fakkeessee Qarree Faafamaatti ba’ee,

*Wagiddii Seedaa
Ani sii beekaa
Sit sangaa qalee
Nafxanyaa sooree
Halagaan galee
Muka siif soofe
Kan cubbuu miti
Kan mulluu malee
Harka kee mitii
Kan sangaa qalee*

jedhe jedhama.

Erga to’annaa jala oolanii hamaas ta’u gaarii fudhachuun dirqama. Gama biraatiin, yaada ofii ibsachuun kan hindnda’amneefi gocha gara jabeenyummaa ilma Oromooratti raawwatamaa ture ilaalla. Kaayyoon kunis, akka namni irraa baratuufi Nafxanyaa jalatti kufuufi Oromoon ofiin of hinbulchine gama biraatiin gootni akka hinjiraanneefi ani goota Oromooti; Oromoof nan dhaabadha kan jedhu akka hinjiraanneef gocha raawwatamedha. Futtaasaa Jijoon marii biyya dhoksee alagaa sooruun booda fannifamuun “Albee abbaan qare, abbaa qale,” akka jedhan, alagaan nyaatee namatti maluun immoo, “Alagaa gaafa kolfaa, fira gaafa golfaa” isa jedhu bakka bu’a. Kanumaan walqabsiisee geerarsi Feetuu Tulluu cubbuun marii uummata dhokatee akka isa miidheefi sangaan qalamee sirni awwaalchaa ittiin gaggeeffamu Nafxanyaatu nyaate amma waanuma jiru mulluu affeeluun gaggeessaa akka jechuu barbaadetu dubbatama.

4.1.1.4.1 Biyyiifi Lafti Midaa Harka Nafxanyaatti Kufuu

Akka (marii garee 28,08,2010) taasifame ibsutti, Mootichi Atsee Minilik mootii Oromoo Midaa erga fannoon adabee, Lafa Midaafi uummata Midaa harka jala galfachuun uummatatti roorrisaa afaan qawweetiin sodaachisaa labsiiwwan gara garaa hojiirra akka oolu taasise. Kunis,

- ✚ Mootii Oromoo Midaa fannoon adabee aangoo fudhachuun ilmi Dajjaazmaach Dastaa Daargee, Siyyum Dastaa namni jedhamu akka Mida bulchuufi uummatnis dirqamee akka itti bulu taasise.
- ✚ Lafa Midaa ‘siisoo’ jedhee akka jirutti qalaadii 410 xafiifi xaf-lamii jedhee irraa fudhate.
- ✚ Nama kootu du’e jedhee Uummata Midaa irraa gumaa nama isaa sangoota coccoomaafi gurguddoo ta’an filatee irraa fudhate.
- ✚ Uummata Midaa lafa jiranii osoo hin hambisiin bakka tokkotti walitti waamee kiristinnaa kaasuun, dhiira ‘Walda Maaram’, Dhalaa immoo, ‘Walatte Goorgis’ jechuun dirree dhumarratti bishaaniin doollessee galche.
- ✚ Amantaan biraa akka hinjirreefi namoonni yoo du’an bakka tokkotti awwaalchi isaanii akka raawwatuuf bakka seenaafi tulluuwwan Oromoonni irratti Waaqeffachaa turan balleessuun bataksaana darbee darbee dhaabe.
- ✚ Bakka malkaa irreeffannaa Oromoo yeroo Taabotni ba’u bakka sirni cuuphaa itti raawwatuufi bakka Tulluu Waaqeffannaa Oromoorra immoo Bataskaanni akka dhaabatu taasise. Bataskaana BaalaWaldii Midaa, Mikaa’ela Cuqqaalaafi Aabboo Xiichaan yeroo sana kan humdeeffamanidha.
- ✚ Lafa Qeesiin Nafxanyaa Amaaraa qotattee nyaattu lafa ‘Samoonayaa’ jechuun moggaasee qophaatti adda baasee beeksise.
- ✚ Feetuu Tulluu, nama Futtaasaa Jijoo qabee dhiyeesse sanaaf, lafa Nafxanyaan qabame siisoo keessaa qalaadii Sadi kenneef. Qalaadii Tokko Baallammiifi Lama immoo Dirree Weenniiti kenneef.
- ✚ Uumatni Midaa afaan, aadaafi amantaa ganamaa dhiisee afaan, aadaafi amantaa isaanii akka hordofuu qabuufi kan balaaleffatu yoo ta’e immoo carraa Futtaasaa Jijoo akka qabaachuu danda’u murteesse.

Haala kanaan, uummatni Midaa harka Nafxanyaatti kufuun lafti, aadaafi seenaan isaa harkaa sarbamuun cunqursaa gita bittaa Nafxanyaa jala turetu dubbatama. Darbaa dabarsaa uummata

Midaatti walfuruun hanga badii sirna Nafxanyaatti Atoo Gaarradoo Hayilamaaram nama jedhamuun uummata Midaa dhiitanii bulchaa turan. Uummatni Midaas dhukkuba garaasaa qabu sukkuummachaa afwalaloo gara garaatti fayyadamuun akka ibsachaa ture Obboo Fiixee Teessisaa (Afgaaffii 13,07,2010) taasifameen akka armaan gadiitti dubbatu.

*Lafa keenyatti hinhafnee
Nama keenyatti hinhafnee
Tulluu keenyaatti hinhafnee
Lubbuu keenyatti hinhafnee
Nafxanyaa gurra daaraa
Isayyuu nutti aaraa
Daarii keenya buqqisee
Dugda keenya luqqisee
Daaraa nutti uffisee.*

*Goodaa loowwan bobbaatee
Deeddee kala kaafattu
Hora dhugdee
Bultee kuukki baafattu
Har'a ijoolleen
Gadi baateen taphattu
Laga horaa hindhaqxu.*

*Gaadii keenya gaaditee
Boroon keenya jijjigee.*

Hawaasni quuqqaafi mormii sirna isaaf hintaane afwalaloon ibsachaa turuutu hubatama. Kunis, lafti saamamee, gumaan kaffalamee, namni dhume kan jiru deegge, angafummaan fudhatamee, mirgi amantii, afaaniifi duudhaa sarbamee osoo jiru kun hundi Sirna Nafxanyaa garaa ga'uu didee kan hafteef akka ilkaan qaratu hubanna. Afwalaloo kana keessatti fakkoommiiwwan lafa, boroo, daaraafi daaraa jedhaman hiiknifi mallattoon isaan bakka bu'an yemmuu ibsan, daariin lubbuu, dhugaa, safuu, murtii kennuufi kakuu yookaan waadaa safuutti fakkeeffama. Daariin hindhiibamu dubbachuu dhiisuuyyuu lubbuu qaba jedhama. Daaraan immoo, deega, hiyyummaa, rakkinatti fakkeeffama. Gama biraatiin lafti, jireenya hawaasaatti fakkeeffama, haadha, gara bal'eessatti fakkeeffama. Boroon immoo, mallattoo kabajaa, hangafummaa, itti gaafatamummaa, warroomuu, qabeenya dhuunfaa bakka bu'uu akka danda'u dubbatu.

Walumaagalatti, hoogganaa sirriin uummata waliin jiraata; uummata isaaf jiraata. Waliigaltee dhabuun immoo, alagaan akka quba nama kaa'u ta'a. Yemmuu kana jedhamu, osoo akkuma uummatni Nafxanyaa balaaleffate Futtaasaan uummata waliin marii qabaatee laftiifi uummatni Midaa hingabroomu ture. Mammaaksi "Mari'atanii malee, maraatanii biyya hinbulchan," jedhus kanuma ibsa. Akkuma "Hima didduun, du'a hindiddu," jedhan sana bu'aan waliigaltee dhabuu, mirga ofii dhabuurra darbee lubbuu dhabuuf sababa ta'eera. Balleessaa tokko malee uummatni Midaa gumaa akka kaffalan isaan taasiseera.

4.1.1.4.2 Uummatni Midaa Sirna Nafxanyaa Akkamitti Ilaale?

Uummatni Midaa akkuma sirni Nafxanyaa biyya qabateen itti amanee fudhatee hinbulle. Aangoo uummata isaatiin erga of bulchuu dhabee, margaan bulchaa biyya isaas fannifamee, gumaa baasees osoo jiruu lafti isaa irraa fudhatamuu jibbee namootni walfiluun bakka walbuufachuun Mootii Atsee Minilik bira falmii gaggeessuu deeman. Ta'us, oftuultichi isaan keessummeessee yaadaa isaanii irraa fudhachuuf heeyyamamaa waan hintaaneef dadhabbiin isaanii bishaan dhuge. Ofirra deebi'anii biyya Nafxanyaan dhaalamte kanatti galani. Qabsoo isaaniis itti fufuun cinatti, nama dhalataa Midaa, Wallagga keessa jiraatu Feetaraarii Biraasaa Gaja'aa kan jedhamu, quuqama gosaaf qabu agarsiisuuf Finfinnetti falmii gaggeessaa ture. Innis, erga haala hundaa xumuree lafa harka uummataatti deebisuu ga'etti isa hammeessanii dhaadhessuun akka injifannoo dhabuuf mala malan. Daldalaa fakkaatanii meeshaa waraanaa 'Boombii' jedhamu biyya keefi ofii kee ittiin eeggatta jedhanii itti gurguruun karaa biraa dura goruun wajjiin qabanii yakkamaa taasisuun mana hidhaatti isa darbata. Hidhamee erga ba'ees, yaalii baay'ee taasisee dadhabee itti dhiise. (Obboo Lammeessaa Caalchisa, afgaaffii 12,07,2010)

Akka yaada kanaatti, uummatni Midaa ta'e jedhee Nafxanyaaf buluuf heeyyamamaa akka hintaaneefi lafaafi aangoo dhabuurra darbee ajjeechaan suukkanneessaa margaa isaarra waan ga'eef haalli kun boru gara kamitti deemuuf jedha jechuun beekaan waliin mari'atee akkuma aadaa isaatti falmii gaggeessuudha. Simannaa dhabuufi beellamaan deddeebi'uun Uummata Oromoof shaakala ta'uudha. Gama biraatiin, beekaa qabaachuun akka barbaachisuufi malli ittiin beekaa Oromoo hammeessanii mana hidhaatti ukkaamsan durii kaasee baramaa ta'uudha.

Haaluma kanaan osoo jiruu Minilik kufee Mootiin Hayila Sillaasee mo'e. Kun kanaan osoo jiruu, Xaaliyaaniin bara 1928-1933 waggaa Shaniif Itoophiyaa yeroo qabatte sanyii warra

Shuullee kan ta'e Fayisaa Lamuu namni jedhamu alaabaa Itoophiyaa yeroo sanaa qabachuun gammachuudhaan simate. Xaaliyaaniin yeroo naannoo biraa gubaa turtetti Midi nagaan akka jiraatu taasise. Aangoofi laftis Nafxanyaa harkaa fuudhamee sanyii warra Shuullee Maccaatiif deebi'e. Galataa Ilkaasaa Jijoos akka hoogganu ta'e. Yeroo booda xaaliyaanii biyya gadhiistee baanaan aangoo warra Nafxanyaatti deebi'e. Beekaan Midaa kan akka Galataa Ilkaasaa, Furgaasaa Nagaraafi Caayisaa Yermoo mootii Hayila Sillaasee duratti dhiyaachuun falmachaa turan. Isaan keessaa Caayisaa yermoo osoo dhimma kanaaf deddeebi'uu konkolaataan ittiin garagalee akka du'etu himama.

Jibbinsi sirna Nafxanyaa kunis, hammaachaa waan dhufeef mana nama Kabbadaa Inseenee jedhamuu, kan yeroo ammaa Magaalaa Baallammii garee Qotaa Diimaatti argamu Galataa Ilkaasaa Jijoo akka gubsiiisedha. Biyyi akkuma Futtaasaa Jijoo nifannifama jedhee sodaatus inni harka lafa jalaan jaratti araaramuun gumaa baasee biyyatti hafe.

Nafxanyaanis haalli mijachuufi dhabuun mala ittiin uummata Midaa qabatanii firoomanii waliin jiraatan dhahuu jalqaban. Siyyum Dastaas bakka bu'aasaa Ato Gaarradoo Hayila Maaram lafa Siisoo qalaadii Tokko gabbara kennii intala Galataa Ilkaasaa fuudhi jedhaan. Innis, akkuma kanatti lafa Siisoo qalaadii Tokko naannoo addaa 'Warabii' jadhamuu kennuun Guuttannee Galataa dubbatee fuudhe. Yeroof haalli jiru mijataa itti fakkaatus, "Bofa garaa jiru, borofti hinciisu," akkuma jedhan sana Guuttannee Galataa, Gaarradoo jalaa ba'uu diddullee, Galataa Ilkaasaa lafa isaa galcheefii namoota ijaarratee falmii eegale. Obboo Bantii Galaataa, Dinqaa Galataa, Furgaasaa Nyaaraafi Obbo Deebisaa Caalchisaa waliin ta'ee mootii Hayila Sillaasee biratti ija jabinaan falmii gaggeessanii aangoofi biyyi akka deebi'uuf murteeffatanii galagalcha murtee sadarkaa sadarkaan ga'anii akka raawwii argataniif xalayaa raawwii Aanaa Calliyaa Magaalaa Geedootti beellamaan galan jedhama. Guyyaan beellama isaanii osoo hinga'iin Hayila Sillaaseen kufuun Mootummaan Dargii biyya Itoophiyaa bulchuuf aangoo qabate. Labsi "Lafti kan qonnaan bulaati" jedhees labsa. Murtii isaan bara dheeraaaf itti dadhabanis karaatti hafus, lafti harka qonnaan bulaatti deebi'uutti baay'ee akka gammadantu himama. (Obboo Iddeessaa Amansiisaa afgaaffii 13,07,2010)

Akka yaada kanaatti, barri sun keessaafi alaan uummata Midaa qofa osoo hintaane, Oromoo hundaaf gaarii hinturre. Hunduu albuuda saamuufi dhiitee bulchuuf kan kaayyeffate fakkaata. Hayile Sillaaseen gama isaan, Xaaliyaaniin akkasi. Haala kana keessatti akka durii humnaafi

tooftaa waraanaa osoo hintaanees abshaalummaatu nama baasa. Haalli Fayisaan Lamuu alaabaa Itoophiyaa qabatee Xaaliyaanii simates biyyi Midaa akka nagaa ta'uufi aangoofti Lafti Midaaf akka deebi'u taasisuu keessatti ga'ee inni qabu olaanaa ta'uudha. Akkuma “Qubni quba caalti,” jedhan Xaaliyaaniin Hayile Sillaasee biyyaa ariite. Xaaliyaaniin biyya Itoophiyaa gadhiisuun Nafxanyootaaf abdii fakkaatus Oromoon Midaa lafaafi aangoo isaatti cice. Kana malees, garaa jabaatee ajjeesuufi mana gubuu jalqaban.

Haa ta'u malee, akkuma “Yeroo qaban humnaan lolanii, bara humna dhaban sagalee tolan,” jedhan sana Nafxanyaan Oromootti araaramtee bifa ittiin firoomtu yaalte. Intala Galataa Ilkaasaa, Guuttannee Galataa lafuma Oromoo gabbara kennuun akka Gaarradoo Hayila Maaram fuudhu taasisan. Sanyiin walmakuu jalqabe. Ta'us, Galataan namoota beekaa ta'an ijaarratee kutannoon falmii gaggeessuun isaa kana nama boonsudha. Kana malees, “ Kan ati hinyaanne, siif haa yaaduun tokko eebbaa tokko abaarsa,” akka jedhan karaa isaan yaadan ta'uu baatus, kara hinyaadamneen Dargiin lafti qonnaan bulaaf jedhee gaafa labsu dadhabbiin isaanii akka hafedha. Egaa Nafxanyaan bara dheeraaf Mida Cinqursuuyyuu tokkummaafi ejjennoon uummata Midaa diddaa gabrummaa hanga xumura sirna nafxanyaatti cimee kan itti fufe ta'uun kan hubatamudha.

Akka waliigalaati, Oromoon Midaa harka Nafxanyaa jalatti kufnee hinhafnu jechuun hanga dhumaatti falmachuun isaa gootummaa isaa mul'isa. Karaa biraa immoo, Shuullee Maccaa amantaa itti kenname hir'isuun dhugaa malee aangoo kana waan qabateef abarsi Daa'im Waaqoo aangoon koo sanyii, sanyii keetti hindarbiin; hinfulla'iin,”jedhe waan dhaga'ameef fakkaata. Sababa inni abaaree, aangoo abbaa biyyummaa warra Jijoo Boosoo erga Futtaasaan Jijoo fannifamee booda bara Xaaliyaaniin Itoophiyaa qabatee waggaa Shan irraa kan hafe deebi'anii abbaa biyyaa ta'uun Midaa osoo hinbulchiin Mootummaan Dargii seene jedhama.

Amantaa nyaachuun, haqa jallisuun, dhugaarraa dabuun, yeroof gammachuu ta'ee ittiin boonuun yoo jiraatellee ooltee bullee dhugaan dhalaa dhalcha namaa biraa akka hinhafneefi amantaa dhabuun sadarkaa du'aattillee cubbuu abaarsaa ta'ee akka nama gaafachiisu manguddoonni dhalootaaf dhaamsa kaa'u. Haaluma kanaan, bulchitootni Midaa durii aangoo bara mooticha Daa'im Waaqoo → Shullee Maccaa (Ilma Guddifachaa)→ Jijoo Boosoo (Ilma Wasiilaa) → Ilkaasaa Jijoo (Obboleessa)→ Futtaasaa Jijoo (obboleessa)→ Galataa Ilkaasaa (Ilma Wasiila)tti kan sanyummaan daddarbaa turedha.

4.2 Afseenaa Giddii Ginnaa

Giddii Ginnaa hortee ilmaan Gutaa Lammii Abeetooti. Wasiilli Giddii Ginnaa nama maqaan isaa ‘Ejersa’ jedhamu mootii Baabboo ture. Innis, fardeen Lama qaba. Farda yaabbatee yeroo deemu gaaddidduun farda isaa lama jedhama. Halangaan isaa yoo lafa tuqe ‘bishaantu burqa’ jedhama. Innis, bara hedduu osoo biyya Baabboo bulchuu dulloomee akka du’etu himama. Aangoonis gara Giddii Ginnaatti darbe. Giddii Ginnaa ijoollummaa isaa kaasee fardaafi geengoo taphachuun nama beekamaa akka turedha. Tooftaa waraanaatiinis gita nama hinqabneefi daangaa biyya isaa kabachiisuun nama waraana mootii Jimmaa Qadiidaa Wannabee, mootii Jaarsoo Higgii Suufee, mootii Iluu Gondol Sanbuufi mootii Midaa Jijoo Boosoo akka daangaa lafa Baabbootti akka hindabarre ittisee daangaa isaa kabachiifatee sodaatamuun nama turedha.

Giddii Ginnaa qoroo Baabboo 14 keessaatti nama bulchaa turedha. Laftiifi namni Baabboo heddumminaan beekamu. Ta’us, amalli isaa anatu beekaafi anatu caalaadha. Nama ana malee gootni lafa kanarratti dhalatee hinjiru jechuun ofitti amanudha. Waan xiqqoo dallanuu baay’isa. Kan isaa malee, yaadni nama biroo hammam ta’uyyuu fudhatama hinqabu. Garagalee keessa hinilaalu. Waggaa hedduu hoogganaa erga turee gara dullumaatti gaafa dhiyaatu rakkina namaa furuuf yeroo baay’ee itti fudhate. Namootas beellamaan yeroo hedduu deddeebise. Kanaaf, karaa ittiin aangoorraa buusan mala dhahuu eegalan jedhama. (Tafarraa Tarfaa afgaaffii 12, 07, 2010)

Yaada kanarraa akka hubatamutti, akkuma mootii Midaa Futtaasaa Jijoo, Giddii Ginnaan nama daangaa Baabboo kabachiisuun beekamuufi amala anatu caalaa akka qabudha. Haalli kun immoo akkuma Futtaasaa Jijoo guyyaa tokko isa miidhuun isaa kan hinoolleefi biyya bulchus miidhuun isaa kana ifatti mul’atudha.

4.2.1 Mala Boorxaa Gaarrosiifi Kennee Qilxuu Dhahan

Namootni hayyummaafi gamnummaan beekamoo ta'an Boorxaa Gaarros (Abbaa Bulguu)fi Kennee Qilxuu jedhaman nama cimaa Baabboon hoogganuu danda'u barbaaduu eegalan. Yanfaa Guddataa darbattee cimaafi qoroo Baabboo 14 keessaa Tokko kan hoogganu waan tureef akka hoogganuu danda'u irratti waliigalan. Innis, aangoo kana akka qabatu itti himan. Mala ittiin Giddii Ginnaarraa biyya kutatanis dhahan jedhaman.

Akka Obbo Mokonnin Gurmeessaa (afgaaffii 28, 07, 2010) taasifameen dubbatanitti, Mootichi Giddii Ginnaa jifkata niwaama. Namootni jifkata kana irratti hirmaatan namoota beekamoofi hayyuu ta'anidha. Yanfaa Guddataaniin farda Soorii meeqa qabda? jennaan, Afurin qaba jedhe. Darbattee meeqa qabda? jennaan, Shan jedhe. Guyyaa jifkataa kan amma qaba jette qabadhuu koottu jechuudhaan Boorxaa Goorrosiifi Kennee Qilxuu guyyaa jifkataa waan Giddii Ginnaan jedhan mari'atan.

Guyyaa jifkata mootiin waame kanarratti, Boorxaa Goorros, "Jaanoo koo lafarra harkisaan dhaqa waa natti dubbachuu hindhiisu, kanaaf immoo deebii nan kennaaf," jedhe. Kennee Qilxuutiin immoo, yeroo jifkatni taa'ee marii eegalu mooticha "Isinan dubbisa," anaan jedhi. Yeroo inni si dubbisuuf olka'u, " Mootichi si miti, Mooticha Guddataa Billoo, Yanfaa Guddataan jedhe," jedhi. Yeroo inni aaree dallanu, hangafa Baabboo kan ta'an warra abbaa irreessaa warra Bultum Soophiroo jilba qabatanii "Da'i! Da'i! fudhaa!" jedhanii haa kadhatani. Innis, nidida. Kadhaan kun cubbuu itti ta'a. Innis, akkuma durii koo jedhee farda isaa koree lola eegala. Yeroo kana Yanfaanis, farda isaa koree loltoota isaa waliin nimo'ata jedhanii mari'atanii Yanfaa Guddataanis waliigalan jedhama.

Biyya bulchuun beekaa ofitti qabuun yoo wajjiin mari'atan malee qofa fiiguudhaan waan danda'amu miti. Otuma jedhanii beekaan maal jedha jechuun qorachuun gaarii ta'a. Beekaanis, hamma biyyi diigamtee daangaan dhiibamee mirgi sarbamutti callisee hinilaalu. Mari'ataan gowwaa hinqabu, jedhama mitiiree! Biyya bulchuufis muuxannoo qabaachuun ni'ilaalama. Ittiin mari'atu. Nigorsu. Nijajjabeessu. Malli Boorxaan Gaarrosiifi Kennee Qilxuu Giddii Ginnaa aangoorraa fonqolchuun Yanfaa Guddataa ittiin bakka buusanis ulaagaa kana kan hordofe ta'a.

Giddii Ginnaa bakka mana isaa 'Tuuyyee' jedhamutti jifkata waame. Gurguddaan Baabboo walga'anii Boorxaa Gaarros, Kennee Qilxuufi Yanfaa Guddataas irratti argaman. Boorxaa

Gaarros bakka jifkataa gaafa ga’u, akkuma mari’atan Jaanoo Kumala isaa jiksee lafarra harkisaa taa’e. Mootichi Giddii Ginnaas “Maal Abbaa Bulguu kumalli kee jigee lafa tuqee,” jedhaan. Innis deebisee, “Mootichaa, kan kumalli koo jigetuu Isin dhibee! Kan garaachi Baabboo jiguuf jiru isin dhibuu dideetu!” jedhaan. Mootichi Giddii Ginnaas aaree, “Osoo ani jiruu garaacha Baabboo eenyutu jigsa,” jedhee banbane. Abbaan Bulguus ofumaan jedhe “Dhiifama naaf taasisa,” jedhee deebi’ee taa’e jedhama.

Kennee Qilxuus xiqqoo turee akkuma mari’atan dabaree isaa ol ka’ee, “Mootichaa isinin dubbisa,” jedhaan. Giddii Ginnaa mootiin ana malee hinjiru jedhee yemmuu olka’u, “Isin miti. Mooticha Guddataa Billoonin jedhe, Yanfaa Guddataa,” jedhaan. Mootichi Giddii Ginnaas aaree dallanee “Mootiin ana malee, eenyutu jiraa?” jedhee yemmuu olka’u hangafni Baabboo, warri abbaa irreessaa, Bultum Soophiroo “Da’aa! Da’i! Fudhaa!” jedhanii jilba qabatanii kadhatan. Innis, “Jilba maaliif ana qabatta? Gudeeda Maaliif ana qabatta? Galiitii niitii kee gudeeda qabadhu,” jedhee warra Abbaa Irreessaa mufachiise. Hammuma kanaan, kadhaa isaanii didee “Farda koo Magaal naaf fidaa!” jedhuun farda isaa qabsiisatee waraana bane jedhama.

Haala afseenaa kana keessatti, aangoo quufuu dadhabuun, anatu beekaa mul’isuun, beekaa dhaga’uu diduufi obsa dhabuun kan nama miidhuu danda’u ta’uu isaati. Mammaaksa, “Dubbi galaa malee, ba’a hindhowwan” kan jedhu hubachuu dhabuun Giddii Ginnaa akka ariifate rakkootti kufu isa taasise. Ana malee, beekaan jira jechuunis gaariidha. Kana malees, safuu eeggachuu dhabuun gaarii akka hintaanedha. Haala kana keessatti warri Abbaa Irreessaa, angafadha safuu qabu, waldhabdee furuu keessatti beekamoodha. Giddii Ginnaa jilba qabatanii yemmuu kadhatan jecha isaanii tuffatee bira darbuun akkuma jarri malan iyyuu cubbuu ta’ee akka isa gaafatedha. Walumaagalatti, humnas ta’u aangoon beekumsaafi garagalchanii ilaaluufi safuu wallaaluun kan nama hinmilkeessineefi hiika kan hinqabneefi aaruufi anatu beekaan immoo kan irra beeku jiraatee akka qaawwaatti fayyadamee akka isa salphiseefi akka baay’ee hinbeekne ta’uusaa hubanna.

4.2.1.1 Lola Giddii Ginnaafi Yanfaa Guddataa

Yanfaa Guddataa sadarkaa dargagummaarra waan jiruuf, dabalataanis lolaaf qophaa’ee waan dhufeef waraanicha daran hammeessuuf fardeenii darbatteewwan qopheeffatee dhufeen bira goree fokkore. Darbattee Yanfaa keessaa, ‘Abbaa Goordee’ kan jedhamu yeroo mooticha Giddii Ginnaa waraanuuf bira ga’u ammas Boorxaa Gaarros “Mooticha miti farda waraani! Mooticha

miti farda waraani!” jedhee osoo itti iyyuu, dachaafattuu jilbaa bakka warri Abbaa Irreensaa qabatanii isa kadhachaa turan gubbaarra farda wajjiin walitti waraane. Innis, baqatee ‘Baddaa Tuuyyee’ yeroo ammaa Aanaa Calliyaatti citetti baqate jedhama.

Malli Boorxaa Gaarrosiifi Kennee Qilxuun dhiyeessan bakka kanatti finiina gubbaa ga’uutu mul’ata. Kana malees, amalli ganama nama bare kan nama dhiisuu hindandeenyee fi durirraa kaasee anatu caalaa baay’isuun Giddii Ginnaa yeroo booda laafee argamuu isaati. Kana malees, safuu wallaaluun abba irreessaarra darbuun milkaa’uu akka hindandda’amneefi kadhaan hangafaa cubbuu ta’e nama gaafachuu isaati. Kana malees, adeemsa siyaasa biyya tokkoo keessatti mala dhahuun karaa beektota akka Boorxaafi Kennee Qilxuu barbaachisaa akka ta’etu hubatama

Akka Obboo Lammeessaa Caalchisaa (afgaaffii 12,07,2010) taasifameen dubbatanitti, Mootichi Giddii Ginnaa waraanamee baqachuun nyaataan of sooree deebi’ee haaloo isaa ba’uuf ji’a hedduu of yaalus gara fayyinaatti naafa ta’aa deema. Ammas, warrumti dura mala dhahan mala maluuf waliin mari’atan. Boorxaa Gaarrus “Namichi kun nutti fayyuuf deema, dhaqeen badduu baasa,” jedhe. Akkamiin akka ta’es Kennee Qilxuutti hime. “Bakka inni baqatee ciisu akka nama isaaf oogee gaafachuu dhaqee waan hintaane, waan isa aarsu dubbadheen akka inni aaru taasisa,” jedhe.

Akkuma jedhe, Baddaa Tuuyyee bakka mootichi ciisu dhaqee, “Mootichaa akkam jirtu? Wayyooftani moo fayyitanii jirtu?” jechuun gaafata. Mootichis, “Wayyaa’eera. Fayyaan jira. Garuu, waa’ee dhibee kootii Baabboon maal jedha? Biyyi koo Baabboon ofii nagumaa” jedhee gaafata. Boorxaa Gaarrosis, “Biyyi naguma. Garuu Baabboo baay’ee aaraa jira,” jedhaan. Mootichis, “Maaliif aara?” jedhee gaafate. “Kan mootichi Giddii Ginnaa naafatee dubartiif andaaqqoo biqilarraa eeguufi kosii gubbaa taa’ee titiisa dhahachaa oolutu nu aarsa,” jedha Baabboon jedhaan. Mootichis, akkamittan biqila dubartiif eega? Kosii gubbaa taa’ee titiisa dhahadha?” jedhee madabii ciisurraa oljedhee aariidhaan dhaaba manaa dhiitu bakka inni waraaname dachaafattuu jilbasaa gubbaa waan ta’eef hiddi gara fayyinaatti deeme diriirfachuu yaalu ciccitee achumatti du’e jedhama. Sirni awwaalcha isaas, achuma Baddaa Tuuyyeetti akka raawwatametti himama.

Akka afseena kanaatti, dur aangoon kan hinguufamneefi mootonni durii anatu beekaafi caalaadhaan gootummaa isaanii akka ibsaa turanidha. Kana malees, wanta karaa qabachiisan hanga badduu baasanitti biraa akka hindeebinedha. Kanas, mala Boorxaan ittiin mootii biyya rakkisaa ture badduu baasedha. Kana malees, malli beekaan fayyadamu dhukaasa tokko malee injifannoo fiduu akka danda'udha. Kanas, jecha Boorxaan gaaffii gaafatameef “Kan mootichi Giddii Ginnaa naafatee dubartiif andaaqqoo biqilarraa eeguufi kosii gubbaa taa'ee titiisa dhahachaa oolutu nu aarsa jedha Baabboon,” jechuun deebiseef irraa xiinxaluun kan danda'amu ta'uudha. Gama biraatiin, ga'een hojii akka jiru ibsuudha.

Akka Obboo, Oljirraa Amansiisaa (afgaaffii 13,07,2010) taasifameen dubbatanitti, aangoo jaalachuu Giddii Ginnaa afwalaloon yoo ibsan,

Handaaqqoon baddaa baatee

Gammoojjii gadi ilaaltee

Yaa Mootii Ginnaa quuftee

Moo giddiin si harkaa buutee

Giddiinuu giddiidhaaree

Ayyaantuu si abaaree

Giddiinuu giddiidhaaree

Balbala si hankaaksee

Boroo keerra utaalte

Qe'ee si lagachiisee

Doobbii si afachiisee

Siree si lagachiisee

Qophaa si taphachiisee

Ekeraan kee yoo ciise.

Akka afwalaloo armaan oliirraa hubachuun danda'amutti, Giddii Ginnaa du'ee awwaalamus ekeraan isaa aangoo dheechohuu hindiddu jechuun akka itti qoosuuti. Bu'aan kun immoo aangoo jaalachuu, safuu wallaaluun dheekkamsa warra abbaa irreessaa yookaan milkii dhabuun dirqamaan akka aangoo lakkise akka awwaalatti galedha.

4.2.1.2 Yanfaa Guddataa Mootii Baabboo Ta'uu

Yanfaa Guddataa aangoo Giddii Ginnaa irraa fudhatee Baabboon bulchaa ture. Garuu waan lubbuu baasee aangoo fudhateef, maatii Giddii Ginnaafi sanyii isaa Abeeloon bulchuuf cubbuu sodaate. Abeeloon bulchuu waan dhabeefis mootii Jaarsoo kan ta'e, Higgii Suufee nama jedhamu maatii Giddii Ginnaa ari'ee biyya Qanyiitti galchee "Dhagaa maragaa Suufee" jedhee itti dhaadate. Waggaa Torbaafis Jaarsoo itti dabalatee bulche.

Yanfaa Guddataas, maqaan Baabboo tokkuma jedhee dura kan sodaate dhiisee loltoota Higgii Suufeetti waraana bane ari'ee laga Waangelleetti galche. Innis, dabaree isaa, "Qaqawwee bu'achiisaa Guddataa Billoo," jedhee itti dhaadate. Yanfaa Guddataas biyya Baabboo walitti qabee bulche. Akkuma Giddii Ginnaa jifkata waamee mariisisus, maatiin Giddii Ginnaa gumaa ba'uuf yeroo hedduu yaalaa jiru.

Bakka kanatti, aangoon fongolchaan fudhatamuufi cimina Yanfaa guddataatu hubatama. Haala kana keessatti aangoon karaa nagaan osoo hintaane lubbuu baasuun waan fudhatameef, Osoo ajjeesisee jiruu gumaa waan hinkaffaleef cubbuu sodaachuun isaa akka safeeffachuu barbaade ibsa. Haata'u malee, Sodaatanii biyya Baabboo iddoo tokkotti bulchuurra kan fagaachuu qabu ofirraa fageessuun gaarii akka ta'edha. Ta'us, maatiin Giddii Ginnaa Yanfaadhaan haaloo ba'uuf yaalaa jiraachuun isaanii jibba Yanfaarra qabaachuu isaanii agarsiisa. Haala bulchiinsa durii keessatti haaloo walba'uuf yaaluun kan jiru ta'uu isaati.

Guyyaa tokko naannoo qarree Bonuu jedhamutti, Yanfaa Guddataa jifkata waame. Akaakayyuun Giddii Ginnaa, Barbaadaa Gujoo kan jedhamu namicha mootii Giddii Ginnaa fardarratti waraane jifkata keessatti argatee gaadee waraane ajjeesuun hurufa seene jedhama. Namni achi seenee isa qabus nidhabame. Booda halkan keessa aantenn isaa namni Bultumaa jedhamu sagalee siiqsuutiin waamee hurufaa baasee galche. Gumaan Giddii Ginnaas nibaate. Akkuma waa cabu malee, waa hingalu," jedhan, biyyi Baabboo balbalaan walkutee wal-loluuf ka'e. Sababa kanaanis, jaarsi biyyaa gidduu galee araara akka buusu ta'e. Gumaan namoota du'aniis walitti ejjete. Qoroo Baabboo Kudha Afur keessaa, Torba Yanfaan Guddataafi Torba immoo, Bayyan Giddiin akka bulchan jaarsi qixxeetti araarse. Akkaataa kanaan Baabboo iddoo Lamatti kutatanii osoo bulchaa jiranii Goobanaa Daancee Nafxanyaa biyya fide jedhama.

Haala bulchiinsa mootiiwwan durii keessatti jifkata waamuun kan barbaachisu dhimmi ariifachiisaa yoo jiraatedha. Gama biraatiin, akkuma “Foontu fooniif rifata,” jedhamu gumaa fira du’ee kan baasu fira ta’uudha. Haala kana keessatti immoo namni walkeessa waan jiruuf isa duraa caala waldhabdeen jiraachuu mala. Haala kana keessatti ga’ee jaarsi biyyaa qabu olaanaa ta’uudha. Jaarsi hinmalu. Dhugaa hinjal’isu. Balleessaan yoo walqixxaate qixxeetti araarsa. Haaluma kanaan, Baabboon iddoo lamatti ba’uu kan danda’edha. Kun immoo, tokkummaa Baabboo dur qabu diiguun gabroomfataaf karaa banuu akka danda’utu xiinxalama.

4.2.1.3 Biyyi Baabboo To’annaa Nafxanyaa Jala Galuu

Akka Obboo Guuttataa Dhinsaa (13,07,2010) jedhanitti, Bayyan Giddiis Nafxanyaa waraane. Goobanaa Daancees loltoota Amaaraa cimsatee Baabboon to’annaa isaa jala galchate. Bayyan Giddiis qabee hidhe. Haadha manaa isaa Giiftii Humbussuu irraa fudhatee Finfinneetti galuun haadha manaa isaa godhachuun ijoollee Sadi irraa godhatus kan guddateef hinjiru. Giiftii Humbussuun baay’ee midhagduu yoo taatus, sababa abbaa warraa ishee ganamaa dhabdeef, fedhii isheen ala Goobanaa Daancee ishee buteefi dhalli guddachuufii waan diddeef baay’ee aartee boo’uudhaan xalooftee gurraacha’uun bifa namummaa akka buufte dubbatu.

Bulchiinsa durii keessatti mootonni yookaan gootonni haadha manaa waljalaa hiikanii fudhuun walaarsu. Kana malees, kanaan cimina isaanii agarsiisu. Goobanaan Daancii biyya Baabboo erga to’atee haadha manaa Bayyan Giddii irraa fudhachuun isaas kanuma calaqqisiisa. Akkasumas, dubartootni abba manaa jalqabaa isaanii baay’ee akka jaalatanidha. Nyaanniifi dhugaatiin mana mootii biyya ofii nama hirraanfachiisuu akka hindandeenyedha. Baay’ee yaaduufi dhiphachuunis, hammam miidhaa akka qabu nama xiinxalchiisa. Gama biraatiin, aangoo yookaan maqaa barbaacha lammummaa ofii kan jijjiiru gantuun jiraachuudha.

4.2.1.4 Giiftiin Umbussuufi Biyyi Baabboo Bayyan Giddiif Deebi’uu

Akka Obbo Dhiyaanaa Yaadataa (afgaaffii 01,07,2010) taasifametti, haalliifi amalli giiftii Umbussuu waan itti tolu didee fuulli ishee waan gurraacha’eef Goobanaa Daancee sossobee ishee gaafate. Isheenis, “Ijoollee kootti hafuuf, anaaf hinguddanne, dhala koo Tollaana, abbaa manaa koo ganamaa, biyya koon yaade,” jettiin. Innis, “Abbaan manaa kee eenyu jedhamaa?” jedhee gaafannaan, “Mootii Baabboo kan ture, Bayyan Giddii,” jedhama jetteen. Innis, xalayaa

barreessee dhaqee haadha manaa isaa akka fudhatuuf Poostaan saamsee mukarratti fannisee barbaachisee Bayyan Giddiitti erge.

Bayyan Giddiis, namoota gurguddoo beekamoo ta'an fudhatee Finfinnee dhaqe. Goobanaa Daancees isa haasofsiise. "Sababan haadha manaa kee sirraa fudhadhee hanga ammaa tureef maal akkan siif godhu barbaadda," jedhee gaafate. Innis, "Biyyuma koo kanan dura bulchaa ture anaaf deebisi," jedhee dubbate. Innis, biyyaafi haadha manaa isaa mormii tokko malee akka deebiseeftu dubbatama.

Bayyan Giddiis, yeroo tokkotti injifannoo lamaan gara biyya Baabbootti deebi'uun ergumaa sanaa Garbaabaa Bayyan dhalche. Yeroon isaa geenyaan innis du'ee aangoon gara dhala dhala isaa Garbaabaatti achiis Dinqinash Garbaabaatti darbe. Haaluma kanaan, Dinqinash Garbaabaa osoo Bulchaa jirtuu mootummaan Dargii dhufee iddoodha balleessee lafa kan qonnaan bulaa taasise jechuun dubbatu.

Haala kana keessatti fuulli namaa hiika qabaachuu danda'uu isaati. Haalliifi amalli namaa yoo jijjiirame mormiin jiraachuudha. Haalli ittiin namatti dhiyaatanii deebii argatan mataan isaa akkaataa akka qabuufi filannoon jecha keenya murteessaa ta'uufi gara nama laaffisuu danda'uu isaati. Gama biraatiin, dhalli kan isheef guddachuu diddeef akka abaarsi wayii jiru ibsa. Gama biraatiin, bara sana keessa meeshaan walqunnamtii Poostaa akka ta'edha. Gama biraatiin ga'ee beekaan waldhabdee furuu keessatti barbaadamu jiraachuu isaati.

4.3 Afseenaa Yanfaa Guddataa

Yanfaa Guddataa Billoo, ilmaan Shanan Gutaa keessaa dhaloota balbala Baabbooti. Balbala Baabboo keessaa qomoo Mana Baaduuti. Qoroo Giddii Ginnaa Kudha Afur keessaa Mana Baaduu hoogganaa nama turedha.

4.3.1 Moggaasa Mana Baaduu

Akka Obboo Shaanqoo Qajeelaa (afgaaffii 28,06,2010) taasifameef ibsutti, Dur dubartii Binagdee jedhamtu tokkotu, namicha Galaan Gutaa Dubbannaa jedhamutti heerumtee mucaa Beekaa Galaan jedhamu deesseef. Dubartiin kun dursa gara biraattis heerumtee intala tokko godhattee geessifachuun heerumsiifattee turte. Mucaa hangafaa intalli ishee deesse fudhattee guddisaa jirti jedhama. Guyyaa hundaa mucaa intala ishee kanaaf 'aannan' kennitiifi. Mucaa deesse, Beekaa Galaaniif immoo, 'Baaduu' kennitiif. Dubartiin kun dulloomtee qaroo dhabuun

manatti galte jedhama. Gaaf tokko alatti baatee qaqqabachaa manatti osoo gala jirtuu sunsuma gufattee ibiddatti kufti. Ilmi akkoo ishee dhaabatee osoo ilaaluu, ilmi isheen deesse utaalee ibiddarraa ol ishee qabe. “Silaa an hinargu, kan ibiddarraa ol ana qabde du’a gubii kana ana oolchite ati eenyudha?” jettee gaafatte. Beekaanis, “Ana dhugduu baaduu keeti,” jedhaan.

Yeroo kana ijoolleen hiriyoonna Beekaa naannoo sana jiran dhaga’uun gadi ba’anii, “Dhugduu baaduu, mana baaduu,” jedhanii itti kolfan. Haasaa keessa maqaasaa “Mana Baaduu” jedhuun waamuu itti fufan. Innis, guddatee fuudhee dhalche. Hortee “Mana Baaduu,” jedhamee maqaan kunis fulla’e. Moggaasni mana Baaduu jedhus haala kanaan moggaafamee ammayyuu maatiin Mana Baaduun waamaman jiru. Yanfaa guddataas, hortee Mana Baaduu keessaa isa tokko.

Akka afseenaa moggaasa Mana Baaduutti “Waa ta’u malee, waa hinta’u,” akkuma jedhan ta’ii haati isaa Beekaa miiteen gochi kun sammuu isaa qabatee yeroo dheeraaf turuudha. Akkuma “Iddoo nama hooksise hooqqatu,” jedhan sana afaani baasee dubbachuu isaati. Kunis, gocha ilmi isheen guddistu ibidda keessatti ishee ilaaluufi inni immoo garaa haadhummaatiin raafamee ilma obboleettii isaatti aaruu isaa calaqqisiisa. Wanti gaariin anaaf hintaane yaada jedhuun komii qabu agarsiisuun akka kee hinta’u jechuu akka barbaadedha. Kan ati taateef siif hintaane akka jechuu fakkaata. “Karaan baateefi maqaan baate hingaltu,” akkuma jedhan sana moggaasni waan tokkoof kennamus akkasuma ta’uu isaa kan nama hubachiisudha. Kana malees, wanti akka qoosaatti mammaakamu boru fudhatama argachuu danda’uu isaati. “Karaafi maqaan ganama baddi yookaan karaan ganama baateefi maqaan ganama badde hingaltu” jedhu mitiiree!

Haati Yanfaa Guddataa, Giiftii Qananii jedhamti. Haati manaa isaa Giiftii Soogiddaa Kolaashee Kushaa jedhamti. Kulaashee Kushaa Baabboo keessatti namni dheerinaan isa qixxaatu kan hinjirreefi nama cimaa kan ta’edha. Ijoollee Yanfaa Guddataa: Tulluu Yanfaa, Shuuran Yanfaa, Gagoosee Yanfaa, Galataa Yanfaa jedhamu. Yanfaan obboleessa tokko qofa qaba. Innis, Jiilchaa Guddataa jedhama. Abbaan Galataa Yanfaas isadha jedhama. Yanfaa Galataa hadha warraa Lama waan qabuuf isheen tokko maseena waan taateef Galataa obboleessa irraa fudhatee mana isheetti guddisate. Innis, Galataa Yanfaan beekamee waamama.

Haala maatii Yanfaa Guddataa keessatti, haati warraa mootii giiftiin akka waamamtu hubanna. Isheenis, aangoofi kabaja qabaachuu ishee ibsa. Gama biraatiin, dhiironni durii fuudha baay’isuun akka ciminaatti warri ilaalan jiraachuu ibsa. Kana malees, dubaartiin maseentee dhala

dhabde kan ormaa fudhattee akka kan isheetti kan guddistuufi aadaan guddifachaa uummata Baabboo biratti beekamaa ta'uu isaati. Namni haala kanaan guddates kan itti waamamuufi dhaaluu akka danda'udha.

4.3.2 Lola Mootii Yanfaa Guddataafi Shorii Kuhee

Yanfaa Guddataa darbattee cimaa nama yeroo dargaggummaa isaa qoroo ta'ee Mana Baaduu hoogganaa turedha. Erga sirna fonqolchaan aangoo fudhatee booda daangaa Baabboo qaamni kamiyyuu akka itti hinbuune kabachiisee bulchaa osoo jiruu mootiin Jaarsoo Shorii Kuhee Baabboo irri keessa irraa kutatee Jaarsootti dabalachuuf itti qophaa'e. Innis, kophaa isaa lolee Yanfaa Guddataa mo'achuu waan hindandeenyeef mootii Iluu, Gondol Sanbuu harma hodhe. Gondol Sanbuus mootota akkasaa ta'an Afur: Gibee Innaaraa, Noonnoo Boshee, Liiban Qoraattiifi Iluu ta'anii Shorii Kuhee gargaaree Yanfaa waraanuuf waliigalan.

Duratti immoo, guyyaan waraanaa walitti himameetu ifaan ifatti taasifamuuf Yanfaan Guddataa akka qophaa'u itti himame. Yanfaanis maal gochuu akka qabu gorsaa isaa Boorxaa Gaarros gaafate. Boorxaa Gaarrosis “Dhaqiitii giiftii Haadha Komii haadha warraa Gondol Sambuu harma hodhi. Dubartiin abbaa warraa hindadhabduu, Gondol sambuu waraana sirratti mijeesse kana sirraa hambisuu danda'aa,” jedhaan.

Jalqabarratti, Yanfaa Guddataas, dursee mootii Liiban Qoraattii, Soodduu Goonaan nama jedhamuun “Intala koo gogoosee Yanfaa siif kenneeraa fuudhi. Waraana biyya koorratti kaasuuf deemtu akka hambistuuf,” jedhee itti dhaame. Innis, ishee fuudhee waraana irraa hambisuun walitti horanii ijoollee baay'ee godhachuun ammallee heddumminaan naannoo Liiban Qoraattiitti niargamu jedhama. Kan akka Obboo Quris Waljirraa fa'i.

Itti aansuun, akkuma gorsa Boorxaa Gaarros fudhateen mana mootichaa Gondol Sambuu dhaqe. Mooticha waan manaa dhabeef, Giiftii Haadha Komiitti dhimma dhaqeef himate. Isheenis, laatteefi obaastee asuma gola kana buli, boru barii yoo ta'e malee, mootiitti galgalaan hinmul'atanii jettee raffiste. Osoo walhinargiin bulanii Gondol Sambuus yeroo hirribaa ka'ee gadi bu'uuf deemu Yanfaa Guddataa arga. Mootichis “Haadha Komii ganamaan, afaan buleen maal ana gaafachiifta,” jedhee dubbate. “Ilma kee Yanfaa Guddataatu dhufee deessisi,” jettiin. “Akkamittan deessisa altakkaa Shorii Kuhee deessiseera. Yanfaafi golfaan tokko maal isa amaneen isa deessisa,” jedhaan. Isheenis deebistee, “Ijoollee kee lamaan walitti waamii araarsi.

Biyya biyya isaanii addaan qoodiif,” jettiin. “Waraana iddoo gara garaatii waame hoo maalan godha?” jedhe. “Guyyaan itti isin beellame dhimma biraa wantan godhadheef, anuu isinittan hima jedhiin,” jettiin. Mootichis, jecha Yanfaa osoo hintaanee kan ishee dhaga’ee guyyaa Yanfaa Guddataafi Shorii Kuhee walargan beellamee Yanfaa gaggeesse. (Obboo Lammeessaa Caalchisaa 12,07,2010)

Cimaa ta’uun akka sodaataman nama taasisa. Cimaan salphaatti waan hinmo’amneef uummataafi daangaa isaa cimsee kabachiisa. Akka salphaatti waraanuun hindanda’amu. Dadhabaan immoo, qofa dhaabachuu waan hindandeenyeef gargaarsa barbaada. Kanaaf, kooluu itti gala. Haalli, Shorii Kuheen Yanfaa Guddataa waraanuu sodaatee Mootii Iluu Gondol Sanbuu harma hodhuufis kanuma ibsa. Ciminii tooftaa lolaas dhoksaan osoo hintaanee ifaa ifatti. Yoo kana hintaane ciminii isaa nishakkama.

Gama biraatiin, ga’ee dubartoonniifi beektonni tooftaa waraanaa keessatti qaban olaanaa ta’uu hubanna. Yanfaan lolamuu isaa baree beekaan mari’ate. Beekaan immoo, dubartii abba manaa amansiisuu danda’uu itti hime. Gama biraatiin, mootonni durii akka walkabajan Yanfaan mana mootichaa dhokatee buluufi aadaan dubbii dubbachuu afaan buleen akka ta’etu dubbatama.

Yanfaa guddataas galee beekaa Boorxaa Goorriisiin mala gaafate. Innis, “Guyyaa beellamaa hindhaqiin! Mootii Jimmaa Qadiidaa Wannabee wajjiin kana dura kan wal loltan Malkaa Butteejjii ‘Hora Cophsaatti’ araaramtaniittu. Isatti dhaammadhuu akka loltuu isaa siif ergee osoo isaan hinbeekiin irraan baatee waraantutti,” jedhaan. Yanfaa Guddataas akkuma gorfame taasisuun Shorii Kuhee beellamarratti argamus irraa hafe.

Mootiin Iluu, Gondol Sambuus, “Kunoo natti fidde mitiiree! Ilmi kee Yanfaan nihafe.” Jechuun Haadha Komii baay’isee komate. Isheenis, “Maaliif waadaa cabsitee na komachiista?” jettee aartee Yanfaa Guddataatti dhaammatte. Innis deebisee, “Gaafan mana kee dhufee gomjii kee bule, fooxaan narraa bu’ee na dhukkubee gurra ana hooksisa. Nan dhufa guyyaa biraatti anaaf beellamaa,” jedhee dhaamsa dhaamsaan deebise.

Yanfaa Guddataas, Waraana isaafi waraana Qadiidaa Wannabeef Sangoota Dhibba Tokko qalmaaf qopheessee, booka naqee waamee affeeree nyaachise. Erga nyaatanii quufanii booda, Waraanni: Shorii Kuhee, Gondol Sambuu, Noonnoo Bosheefi Gibee Innaaraa osoo beekanii tasa

mana isaanii irratti guggubee fixee isa kaan ari'ee Daalatti Boshoonoon gadi naqee gale. Biyyis, hanga Goorgis Aambaatti kan Baabbooti jedhee bulchee ture.

“Mari’ataan gowwaa hinqabu,” akkuma jedhan sana, beekaan mari’achuun Yanfaa baay’ee akka isa gargaaredha. Gama biraatiin, hammam cimaa ta’aniyyuu namni qofaa fiigee injifachuu akka hindandeenye hubanna. Akkasumas, bu’aa araarri qabu salphaa miti. Yanfaan Qadiidaa Wannabeetti dursee waan araaramaaf deeggarsa waraanaa argate. Jibbi bu’aa hinfidu. Kana malees, amalli bulchaa tokkoo gaggaragalaa ta’uudha. Kanas, Yanfaan beelama qabaterraa hafee akka waan qorri mana Gondol Sanbuutti isa qabe dhukkubsachiiseetti gorfamuun itti malu isaati. Kana malees, nama amanuun rakkisaa ta’uu isaati. Gama biraatiin, loltoonni Qadiidaa Wannabee cimoo ta’uu hojii isaaniirraa kan hubatamu ta’a. Kana malees, aadaan nyaataafi dhugaatii yeroo durii coomaafi bookaan loltuun kan affeeramu ta’uudha.

Akka Obboo Tafarii Tarfaa (afgaaffii 12,07,2010) taasifameen, Yanfaa Guddataa waraana Arfan erga injifatee daangaa bal’ifatee bulchaa osoo jiruu, “Ani Nugusa Oromooti,” kan jedhu Goobanaa Daancee biyya Salaalee Abbichuudhaa loltoota qabatee Tulluu Faxxar irra dukkaana buufate. Akkaataa itti biyya qabatus, basaastuu ergee haala mijeeffate. Kanas, Mootonni biyya addaan qoqqooddatanii bulchaa jiran dhaga’uun, Mootii Qanyii Caalaa Nagaroo, Mootii Midaa Jijoo Boosoo, Mootii Arfinjoo Gondaal Waaqoo, Mootii Baabboo Yanfaa Guddataa, Mootii Iluu Gondol Sambuu, Mootii Jimmaa Qadiidaa Wannabee, Mootii Liiban Qoraatti Soodduu Goonaa, Mootii Daannoo Osaanaa Bookaafi Mootii Jaarsoo Shorii Kuhee ta’uun walitti dhaamani. Isaanis, Nafxanyaa fidee biyya handhuura keenyaa nurraa fudhachiisa jechuun cimsanii walitti himuun, hunduu biyya biyya isaa keessatti lola itti banuun akka of keessa hin dabarsine waliigalan.

Innis, waraana isaa Tulluu Faxxar irraa kaafatee gara baddaa Qanyiitti dhiyaate. Caalaa Nagaroos, akka mari’ate hintaane. Mormii tokko malee of keessa dabarse. Arfinjoos seenan. Hamma tokko waraanni itti banamee kan du’e du’ee, kan darbe Baabboo seene. Haala kana keessatti, mootonni durii daangaa babal’ifachuufi darbanii darbanii of mul’isuu barbaadu. Bakki qubannaa isaaniis tulluu gubbaadha. Kunis, gamaa gamatti diina to’achuuf akka mijatudha. Of wallaaluudhaan kan Nafxanyaa biyya saamsisanis kan akka Goobanaa Daancee akka jirudha. Ta’us, mootonni Oromoo dur biyya qoqqooddatanii bulchan daangaa Oromoofi walii walii isaanii eegsisuurratti tokkummaan isaan qaban kan baay’ee namatti toludha. Kana keessatti

immoo, kan akka jedhe ta'uu dhiisuu malus nijira. Gaafa tokko lolu dhiibbaa tokko malee akka ujummoo kan Nafxanyaa of keessa dabarse akka jirudha.

4.3.3 Lola Yanfaa Guddataafi Goobanaa Daancee

Akka Obboo Tafarraa Tarfaa (afgaaffii 12,07,2010) taasifameen dubbatamanitti, Yanfaa Guddataa dhufa Goobanaa haa beeku malee, hammanatti fulla'ee Baabboo akka seenan hinbeekne ture. Osoo inni namoota waliin taa'ee haasa'aa jiruu garbittiin isaa daakuu daakaa jirtuu dursitee dhageesse mootiitti himuu sodaattee weedduun itti himuuf mala dhoofte. Isheenis, akkas jechaa weedduu daakuu ishee itti fufte.

*Harreen hindheeddii
Ashakteetu ashakteetuu
Fardeen Goobanaa
Dabarteettii, Dabarteettii
Kana Maal jedhu
Mootiin Baabboo?*

jettee guungumaa weeddisti.

Yanfaa Guddataas, osoo nama waliin haasa'aa jiruu weedduun garbittii guungummii guute gurra seente. “Garbittiin kun maal guungumtii?” jedhee gaafate. Isheenis, hoollachaa “Maal yaa Mootichaa isin hindhageenye malee, Goobanaa Daancee, biyya: Jijoo Boosoo, Gondol Waaqoofi Caalaa Nagaroo gabbarsiisee Midaa keessa ba'ee daangaa Baabboo seeneera,” jetteen.

Afseenni kun, qaamni olaanaafi gadaanaa jiraachuufi namni yaada isaa ibsachuuf yeroon isaa rakkisaa akka ta'eefi ergaan darbu afoola fayyadamuun bira qabuun akka dubbatamu garbittii daakuu daakturraa xiinxalla. Mootiin Yanfaa baay'ee akka sodaatamudha. Haata'u malee, yaadni isaa iddoo lama jiraachuudha. Haasa'aa biyya eega. Haala kana keessatti, Garbittiin waan sodaattuuf guungumuun ishee hiika dabarfachaa jiraachuudha. Dubbachuuf mootiin kabajamaadha. Dhiisuuf biyyi alagaan dhuunfatamaa jira. Kanaaf, dhimmichi kan hundaa waan ta'eef miira sodaan guutameen kan weeddisaa turteefi kan deebii kennitedha.

Akka Obboo Waaqtola Wayyeessaa (afgaaffii 01,07,2010) taasifametti, yeroo durii labsii dabarsuun iyyaan waan ta'eef, eegdota isaatiin “Ka'aa iyyaa, iyya qarree qarreetti ba'aa dabarsaa!” jedhee ajaje. Waraanni iyya dhaga'ee kaan fardeeniin, kaan immoo lafoo waan qabu qabatee dhiyaate. Kallattii waraanni Goobanaa buufaterraa goruun Karaa Qanyiin deebi'ee duubaan itti marsee waraana Goobanaa Baabboo keessaa ari'ee biraa hafuu diduun kaan ajjeesaa

kan immoo booji'aa biyya Iluu hamma laga Abbaa Goommanaa yeroo ammaa aanaa Calliyaa “Dildila Afaan Afurii” jedhamutti galchee akka deebi'etu himama. Goobanaa Daancee ajjeesuu waan dhabeefis achitti fagee fagee dhiiga akka balaqqame dubbatama. Akkas, jedhees dhaadate

Yoo deebiteef Goobanaa Daanciiti

Yoo achiin hafteef goommana Jaartiiti,”

jedhee ofirra deebi'ee Baabbootti gale jedhama .

Haala kana keessatti, aadaa ergaa waliif dabarsuu argina. Ergaan akka iyyaan iyya dabarsaa darbuufi fudhatamee darbudha. Akkasumas, lolli tooftaa mataasaa akka qabuufi tooftaan lola Yanfaa cimaa ta'uudha. Fagee fagee dhiiga balaqqamuun isaa immoo aarii qabu waan hinbaaneef onneen gootummaa isaa hoollachuudha. Cimina isaa itti agarsiisuuf immoo bifa arrabaatiin xiiqqi qabsiisuu barbaadeetu. Yoo achiin hafte goommana Jaartiiti yoo jedhu, akkuma goommanni jaartii dafee hinbilchaannee, onnee dhabdee daftee hafuu malta jechuun. Yoo dhufteef immoo akkaafuu maqaa kanaan waamamte isa jedhutti hiikama.

4.3.3.1 Goobanaa Daancii Humna Cimsatee Deebi'uu

Akka Obboo Taffarraa Tarfaa (afgaaffii 12,07,2010) taasifametti, Ammas Goobanaa Daancii Nafxanyaa kaafatee loltoota cimsatee karaa Cuqqaalaa Yanfaa waraansa dhufe. Innis, waan qabu qabatee fuuldura goree waraanuuf gara Haleeluu Jaanootti qajeele. Lola yeroo eegalan Yanfaan fardeen Ja'a yoo qabaatu, Goobanaan fardeen Afurtamaa oliin waraana waan eegaleef Yanfaan mo'amuu baree baqatee Goodaa Galaan Yooknoo bakka jedhamutti jalaa ba'e. Osoo baqatee jalaa ba'uu danda'uu “Sababa kootiin biyya kootu dhuma, manni gubachuu waan danda'uuf ,” jedhee Achittis booji'amee harka kenne jedhu.

Goobanaa Daancii erga isa booji'ee booda Yanfaan akkas jedhe, “Beenyaa waraana koo dhume sangoota Dhibba, fardeen akka kan keetii kana Dhibba, namicha Namarraa Jarii jedhamu soddaa koo Goobanaa waraana duraa keessatti eeboon waraane waan na duraa ajjeeseef isas fidi! Yoo hamman amma fidi siin jedhe kana fiduu baatte asumattan daaraa botoroo si taasisa,” jedhaan.

Yanfaa Guddataa sangoota Dhibba nan fida. Sangaa fardeenii akka kootii argee hinfidu. Namarraa Jaarii immoo ananuu na ganeetu deeme iddoon fiduu hinqabu. Na ajjeesi,” Jedhee osoo inni waakkatuu Boorxaa Gaarros “ Tole jedhi! Waan jettan hundumaa nan fida jedhi,”

jechuun itti hime. Yanfaanis, kan Goobanaan jedhe mara tole jedhee fudhachuun waadaa galee beellamaan gale.

Goobanaan Daancee haala jiru, humnaafi tooftaa waraanaa Yanfaa sirriitti waan qorate fakkaata. Gama biraatiin, maqaa isaa falmatee goommana jaartii jalaa ba'uuf humna cimsatee deebi'e. Dabaree Yanfaan Gondol Sanbuu ganetu bifa jijjiirratee osoo hinbeekiin itti dhufe. Kanaaf Nafxanyaatti harka kennate. Gama biraatiin, cimina ofii abdatanii of ijaaruu dhiisuunis, rakkoo ta'uu mala. Kan humna nama caale nama jilbeeffachiisuun akkuma jiru ta'ee ammas malli beekaa tokkoo akka nama garagaaruu danda'u deeggarsa Boorxaan Yanfaa biraa osoo hinhafiin taasisuuf irraa hubachuun kan danda'amu ta'uudha. Gama biraatiin jaalala Yanfaan uummata isaatiif qabu kan nama barsiisudha. Uummata isaaf jedhee booji'ame gootummaan akkaafi akkaataa qaba. Mala kanaanis, ofiifi biyya isaa balaa jalaa baraare. Miliquufi miliqsuu mootii beekudha.

4.3.3.2 Mala Boorxaa Gaarros Goobanaa Daancii Irratti Male

Itti dabaluun, Obboo Tafarraa Tarfaa (afgaaffii 12,07,2010) taasifametti, Abbaa Bulguu /Boorxaa Gaarros Yanfaadhan “Mootii Jimmaa Qadiidaa Wannabee wajjiin kanaan dura Malkaa Buttujjii ‘Hora Cophsaatti’ araamtaniittu. Akkuma kana dura si gargaaree waraana Gondol Sambuu sirraa cabse si gargaaruu danda'a. Waraana naaf ergi jedhii waammadhu. Sangoota Dhibba Goobanaaf kennitu asumatti waraanaaf qalii nyaachisi,” jedhee gorsa. “Kan Nyaate, nama hinnyaatu,” akkuma jedhamu sana jechuudha.

Yanfaanis mala Inni maleef kanatti gammaddee akkuma jedhame Qadiidaatti ergatee waraanni isaas waan qophaa'eef nyaatanii dhuganii ergama isaanii ba'uuf Waraana Goobanaa Daancii naannoo Gattoo iddoo addaa ‘Baaroo Bidaaruu’ jedhamu qubatee jiru halkan irraan yaasee waraana itti bane. Goobanaa Daancees Oromoota isatti galte qarqara asiifi achii ciibsuun waraana Nafxanyaa gidduu raffisee waan tureef, waaraanni Yanfaa Guddataa Oromoota xiyyoo ciciisan fardarra taa'ee waraane fixee yoo Nafxanyaatti darbu, kan duute duutee, kan booji'an booji'amtee, kaan immoo baqattee ari'anii Iluutti galchanii deebi'an. Innis, achumaan hafe.

Haala kana keessatti ammas, malli Boorxaa (Abbaa Bulguu) kana milkaaye ta'uufi nama mala dhahuun beekamaa ta'e ta'uu isaati. Qadiidaafi Yanfaanis jaalala guddaa qabaachuu mul'isa. Alagaan nyaatee galuurras aanteen ofii yoo nyaate gaarii akka ta'e hubachuun nidanda'ama.

Gama biraatiin, seera gumaa baasuu keessatti akkuma akaakuu isaatti akka bafamu hubachuun nidanda'ama. Gama biraatiin Goobanaan ani Oromoodha ofiin jechaa daba inni irratti hojjetu haala inni ittiin yoo rakkoon jalqaba dhufe isaan argatuun qindeessu gantuufi galtuu Nafxanyaa akka jedhamu isa taasisee jira. Haa ta'u, "Kan nyaate, nama hinnyaatu," akkuma jedhamu garaan nyaate kun garaa guutuun dirqama isaa waan ba'e fakkaata. Injifannoo gonfatan.

4.3.4 Raas Hayiluu Mootii Ta'uun Ka'uu

Obboo Guuttataa Dhinsaa (afgaaffii, 13,07,2010) Waraanni isaas lamuu osoo as hindeebi'iin gidduutti Raas Hayiluu mootii ta'ee waraanni bakka kamiyyuu akka dhaabbachuu qabu labsii dabarse jedhama. Innis, aangoorra baay'ee osoo hinturiin Atseen Minilik aangoo irraa fudhatee mootii ta'e. Raas Hayiluunis, Minilikitti hinbulu jechuun fincila itti kaasuuf bade. Miniliki immoo namoota mootota Oromoo ta'an ofitti qabuun Raas Hayiluu barbaadanii qabanii akka dhiyeessaniif ajaja dabarsa. Isaanis, kallattii kamiinuu waraana kaafatanii barbaacha ka'an. Mootii Jimmaa Qadiidaa Wannabees ayyaanta'ee Himbaabootti qabee dhiyeesse jedhama. Minilikis maqaa kabajaa Feetaraarii Qadiidaa Wannabee jedhamu kennuufiin ittiin akka waamamu taasise.

Ammas, mana hidhaa keessaa baduun akka barbaadamu ajajni darbe. Innis, biyya Guumaatti dhokachuun isaa dhagahamuun Yanfaan Guddataa akka qabee galchuuf ajajni itti kennama. Innis, dhaqee qabuun guyyaa baay'ee waan deemaniif Raas Hayiluu miillisaa waan luqqa'eef farda isaarraa bu'uun yaabbachiisee mana hidhaa galche. Baaltessituun tokko "Yanfaan Raas Hayiluutti araaramnee jira. Farda isaarraa bu'eefii yaabbachiisee harkisaafii dhufe," jedhee Minilikitti hima. Innis, "Ofitti waamee maaliif yaabbachiiste," jedhee gaafate. "Nidadhabe. Miila isaatu luqqa'e. Akka har'aa hinta'iin malee, mootii ture. Baay'ee na marare. Osoo Isin ta'ees akkasuman taasisa," jedha. Dubbiin Yanfaas laphee Minilik waan tuqeef "Har'aa booda maqaa kabajaa Feetaraarii Yanfaa guddataan waamamta," jedhee innis ji'a tokko qofaaf ittiin waamame jedhama.

Haala kana keessatti mootonni Oromoo yeroo durii ciccimoo ta'uun ajaja fudhatanii raawwachuun danda'u jedhamuun barbaadamuu isaaniitu mul'ata. Ga'ee namaaaf kennamee raawwachuunis maqaa kabajaa akka namaaf kennisiisu seenaa Qadiidaa Wannabeefi Yanfaa Guddataarraa hubachuun nidanda'ama. Kana malees, hojiin gaariidha jedhamee hojjetamu yeroo tokko immoo yakka ta'ee nama gaafachiisuu danda'a. Ta'us waan raawwataniif deebii ga'aa qabaannaan

basaasni warra arrabaan buluu iddoo hinqabu. Kun immoo, bu'aa bayii jiruufi jireenyaa keessatti waan nama mudachaa tureefi jirudha.

4.3.5 Dhukkubsachuu Mootii Baabboo Yanfaa Guddataa

Obboo Guuttataa Dhinsaa (afgaaffii, 13,07,2010) taasifameen, Bara durii dhibeen daddarbaa nibaay'ata. Qorichi ammayyaas baay'ee hinargamu. Dhukkubsatee kan yaalamu abbaa qaba. Yanfaa Guddataa Raas Hayiluu qabuuf yeruu Guumaa deeme dhukkuba Finnoo, kan dhaqna namaa madeessu, citteessuun qabamee waan galeef achii galee dhibee kanaan ji'a isaatti dhukkubsatee akka du'e dubbatu. Sirni awwaalcha isaas naannoo Boorichoo gubbaarratti haala akka raawwachuun bakki awwaalichaa ammayyuu tulluu ta'ee jira jedhama.

Bu'aa bayii jireenyaa keessatti waan baay'eetu nama mudata. Akkuma dhaloonni jiru duutis jira. Yanfaa guddataas kan mudate hiree Uumaa kanaati. Kanaaf, immoo oliyyannoon hinjiru. Kun immoo, qabeenyi, firriifi aangoon kan namaaf falmuu hindandeenye ta'uudha.

Obboo Guuttataa Dhinsaa (afgaaffii, 13,07,2010) taasifameen, Yanfaa Guddataa duunaan aangoon ilmasaa Tulluu Yanfaatti darbe. Innis, aangoo fudhatee osoo bulchuu namni eeboon waraane isa ajjeesa. Kanumaan, haati isaa, haati warraa Yanfaa Guddataa, Giiftii Soogiddaan, Galataa Yanfaa ilma guddisaa taasistee qoqqobuun aangoo inni qabachuu qabu dhowwachuun nama Bayyan Obsee jedhamu naannoo Booricho, Haroo Daachee jedhamuu bakka buufatte jedhama. Bayyan Obsees abbaa irree ta'ee waliin unkuruun biyyatti jal'ate. Biyyi Baabboos bulchiinsa isaa jibbuun waliin mari'atee "Osoo ilmi Yanfaa Guddataa, Galataa Yanfaan jiruu akkamitti halagaan nu bulcha! Nu ifata!" jedhanii Galataa Yanfaa qabatanii Minilik bira deeman. Innis, Bayyan Obsee waamsisee Galataa Yanfaa waliin walbira dhaabee akkatti aangoo qabate gaafate jedhama. Galataa ati kan eenyuuti?" "Kan Yanfaa Guddataati. Galataa Yanfaa Guddataan jedhama," jedhaan. Bayyan ati hoo kan eenyuuti? "Kan Obseeti. Bayyan Obseen jedhama," jedhaan. Akkamitti aangoo qabatte? Haadha manaa Yanfaa Guddataa giiftii Soogiddaa Kolaasheetu na muudate," jedhaan. Atsee Minilikis aaree, "Osoo dhiirri jiruu dubartiin aangoo namaaf biraaf kennitii! Mirga akkasii eenyutu isheedhaaf kenne? Mootummaan dubartii balbalaan olitti jechuun, Bayyan Obsee hidhuus yaadee aangoo kana Galataa Yanfaaf nigadhiista. Gadhiiseefiin jira Minilik haa du'u jedhi," jedheenii waadaa galchee aangoon akka harka Galataa Yanfaatti darbu taasise.

Galataa Yanfaatti Jaanoo qaaree itti uffisee “Ji’a kana maqaa kabajaa Feetaraarii siif nan kenna qophaa’ii koottu,” jedheenii gara biyyaatti gaggeesse.

Bakka kanatti adeemsa sanyiin aangoo waliif dabarsuu hubanna. Ta’us, bulchiinsa keessatti haala hintaaneen namni miidhamuu akka danda’udha. Aangoo seera malee nama biraaf dabarsuunis kan hindanda’amne ta’uufi dubartiin aangoo qooduufi qooddachuu keessatti ga’ee akka qabaachuu hindandeenyeefi Oromoon durirraa kaasee bulchiinsa hifachiisaafi hinhirmaachifnetti akka hingammanneefi beekaan hoogganamuu akka barbaadu ta’uu hubanna. Kana malees, dhugaa jallisuun loogiidhaan yeroo isaatti waan hinfakkaanne raawwachuun yeroof malee kan hundee hinqabneefi dhugaan iddoo isaatti deebi’ee akka of mul’isu nama hubachiisa. Kana malees, Minilik mataan isaa nama aangoon akka sanyiin darbuu qabutti amanudha. Kunis, abbaarraa ilmatti jechaa dhalaa dhalatti akka darbudha. Akkasumas, dubartiin aangoo qooduu keessatti hirmaachuu akka hindandeenyedha.

4.3.6 Aangoon Galataa Yanfaa Milkaa’uu Diduu

Akka Obboo Guuttataa Dhinsaa (afgaaffii 13,07,2010) taasifameef ibsutti, Galataan Yanfaa aangoo abbaa isaa fudhachuu mirkaneeffatee galee dhukkuba abbaan isaa Guumaa fuudhee gale, dhibee Finnoon qabamee ji’a Finfinnee galetti du’e. Aangoon isaas gara Irranaa Galataatti akka darbu ta’e. Innis, amala dhugaatii baay’isuu waan qabuuf of to’achuu dadhabuun dubartii baay’isuun baay’ee komatame jedhu. “Maqaafi wayyaa abbaatu olbata,” jedhu mitiire?” “Maqaa mootii Baaboo nyaatte,” jedhamuun bulchinsi isaa harka harka jechuun tuffatame.

Gochaawwan Irranaa Galataa: Irranaa galataa aangoo bulchinsa akaakayyuu isaa irraa qaxxaamuree darbaa dabarsaan qabatetti fayyadamee biyya bulchuu wallaale. Namoota gara garaa muudee mudaas itti gochaa ture. Jalqaba feetaraarii Dheeressaa Higgii bakka buufatee ji’a muraasaaf akka bulchu taasise. Hintane jedhee irraa fonqolche. Feetaraarii Garbaabaa Bayyan muudee akka bulchu taasisee xiqqoo ga’ee hintane jedhe. Giraazmaach Qaabataa muudee innis garaa ana hingeenye jedhee ari’e. Feetaraarii Toleeraa muude. Ammas hinta’u jedhee irraa buuse.

Egaa, “Qe’een jagnaafi qe’een gamnaa galgala baddi ykn Galgalli tolaa hinqabdu,” akkuma jedhamu bulchiinsi gaarii Yanfaa Guddataa injifannoon marfame, adeemsa keessa mataa

bowwoo uummata Baabboof ta'aa akka dhufedha. “Abbaan daadhii dhugeef, ilma afaan hinurgaa’u,” akkuma ta’e, seenaa dagachuun Irranaa Galataa baay’ee sadarkaa isaa gadi buuse.

Irranaa Galataa akkatti biyya bulchu wallalee bulchiinsa nama wallaalchisee hamma came burjaaja’e. Hamma tokko Feetaraarii Dheeressaa wayyaa jedhee aangoo deebisuuf ka’a. Akkuma isaa namni aangoorraa ari’atame Feetaraarii Toleeraan “Oliifi gadi deemtee aangoo kee maaliif namaaf kennitaa? Akka itti bulchitu yoo wallaalte koottu bakka coomaafi daadhii dhugdee ciistee nyaattu Finfinnee mootittii biran si geessaa,” jedhee fuudhee gooyyomsaan Itiyyee Manan bira geessa. Aangoo isaas isheetti awwaressa. Itiyyee Mananis, nama Amaaraa Giraazmaach Wandim Aagenyeewu jedhamu bakka buufatte Baabboo gabbarsee waggaa hedduuf akka bulchetu duubbatama. Osoo kanaan jiruu, gidduutti Xaaliyaaniin biyya Itoophiyaa seentee qabatte.

Awwaressuu jechuun, qabeenya jiru hunda lafaafi nama hunda kennananii harka sassaabbatanii taa’uudha. Kana jechuun, Irranaan jiraatus du’us waan jiru hunda Giiftii Mananiif kennuu isaati. Ejjennoo dhabuun saamichaaf balbala bana jechuudha. Kana malees, gochi Feetaraarii Toleeraa waan aangoo dhabeef Dheeressaan akka bulchu waan hinbarbaadneef aarii qabuurras ka’ee akka biyyi saamamtuuf haala mijeessuu isaati. “Ani du’ee saardoon hinmargiin,” akka harreen jette sana fakkaata. Kun immoo, faallaa seenaa BaabboofiYanfaa Guddataa seenaa gadhee akka ta’edha.

Yeroo Xaaliyaaniin biyya Itoophiyaa qabattetti Giraazmaach Wandimmaagenyewu namoota beekamoo aangoo qaban faana Xaaliyaanii waraanuuf mari’ate jedhama. Warri marii qaban kun hundi akkuma jedhan Shaffatan. Irranaan garuu isaan ganee booddee deebi’uun harka kennate. Warra Shaffates bosonaa waamee harka kennachiisuun itti araarse. Yeroo kana keessa Xaaliyaaniin namicha Ligaabaa Xaasoo jedhamu Koonyaa Jibaatiifi Maccaa irratti bakka buufatte. Irranaanis, karaa mootii Qanyii Dalasaa yeroo sanaa Feetaraarii Bantii Dalasaan sangaa Tokko matta’aa kennee Ligaabaa Xaasoo irraa abbaa biyyummaa isaa alaabaa kutatee aangoo isaa ofitti deebisee gale. Biyyas bulche. Biyyis itti bule. Qanyaazmaachummaas Xaaliyaanii irraa argate.

Akkuma “Namichi ergan galee naaf gale,” jedhe jedhan Irranaan aangoo dur itti fayyadamuu wallaalee akka badhaasaatti kennaa oolu mala gara garaa malee xaliyaanii fakkaatee fudhachuu isaati. Kanas, karaa matta’aa kennuutiin akka ta’edha.

Akka Obboo Iddeessaa Amansiisaa (afgaaffii, 13,07,2010) taasifametti, “Amalli bare hindhiisu,” akkuma jedhan sana, osoo coomaafi bookaan haasa’uu quufni kan biyya isa jibbisiise ammas Finfinnee deemee giiftii Walattee Kidaan Maammoo kan jedhamtutti biyya koo siif awwaarsesse jedhaan. Isheenis, baay’ee itti gammaddee hanga seensa mootummaa Dargiitti biyya saamtee dhiittee bulchite jedhama. Irranaa Galataas osoo akkatti biyyatti haasa’uu cubbuun uummataafi aangoo isaan taphatee asiifi achi jooraa ta’ee osoo adeemuu dhukkubsatee du’e jedhama. Bakka akkasiitti awwaalame kan jedhus seenaan isaa waan dubbatamu hinjiru jechuun dubbatama.

“Inni qal’aa hagu, isa furdaa haguuf hinbeeku,” akka jedhan mootiin garaasa qofaaf dhama’u uummata gurgurata. Biyya awwaarsuun isaa gabroomsuudha. Harka Nafxanyaatti kuffise. Akkuma “Namni seenaa hinbeekne, haadha gurgurata,” jedhan, beekes haa ta’u wallaalummaan biyya akaakayyuun isaa eegee har’aan ga’e harka alagaatti kennuu isaati. Seenaa mootota Baabboo keessattis kun seenaa yaraadha.

Akka waliigalaatti, seenaa uummata Midaafi mootiiwwan isaanii keessatti, kolonii Nafxanyaa jalatti hinbullu jechuun hamma humna isaatti lolee lubbuun isaa ittis wareegamee Nafxanyaa kaan fixee booda gumaa Nafxanyaa mootiin midaa itti fannifamee biiya isaa humnaafi dirqamaan yoo Nafxanyaan qabatu. Garuu, seenaa uummata Baabboo keessatti seenaan mooticha Yanfaa Guddataa Billoo baay’isee gaariifi kan namatti toludha. Haata’u malee, seenaa ilmasaa Irranaa Galataa Yanfaa biyya abbaa isaa Nafxanyaaf awwaarsuun uummata akaakayyuun isaa kunuunsee bulchaa ture harka diinaatti kuffisee hanga seensa mootummaa Dargiitti rakkisaa turuun kan yaadatamudha. Akka aadaa Oromootti ilma dhalchuun silaa akka gurra abbaa falmuuf ture. “Ilmi waa sadi: kan abbaa caalu, kan abbaa dhaalu, kan abbaa dhaanu,” jedhama. Haala kan keessatti Irranaan alkallattiin kallattiin abbaa dhaalee, maqaa abbaa isaa arrabaan dhaansise. Akka Yanfaa Guddataa keessaafi alatti caalee argamuu dadhabe.

4.4 Afseenaa Mutuluu Laaftoo

Dur dur Akaakilee Torba dura, namoota Sadi: Daamotaa, Galaaniifi Mutuluu ta'anii nannoo amma Ganda Garaadoo jedhmu jiraachaa turan jedhama. Akka manguddoon Obboo Shuraa Bokee (Afgaaffii 21,07,2010) himanitti, Daamotaan Gindabaratirraa, Galaaniin Waddeessarraafi Mutuluun gosaan Gindabarat ta'ee dhalootaan Mida akka ta'e dubbatu . Isaanis, deemsa isaanii jalqabaa gara bosona Nyamaritti taasisan. Haaluma kanaan, bosona kanatti erga galanii dhagaa kaabanii ittigaluun dhagaa bal'aafi guddaa ta'een akka cufachaa jireenya daggalaa eegalan. Balbala kaabii mana isaanii kanas sadeenuu dabaree dabareedhaan cufachaa turan jedhama.

Haata'u malee, kutannoofi hojii ajaa'ibsiisaa namoota kanneen sadeen kun qaban arguun jiraattonni naannoo bosona kanaa jiraatan isaan bira ga'anii hojii isaan hojjetan kana ijaan arguuf yoo danda'ameef tokkummaa isaanii kana diiguuf yookaan laaffisuuf maal gochuu akka qaban mala dhahuun dhumarratti murtii tokkorra ga'an. Innis, gursummeettii yookaan dubartii abbaa manaa hiikte yookaan hinqabne tokko gara jarreen kanaatti erguuf waliigalan. Ittis, ergan.

Yaada kanarraa, durirraa kaasee dhalli namaa tokkummaan jiraachaa akka tureefi tokkummaa namaa kan hinjaalanne karaa ittiin garaa gara nama baasu kan barbaadus hedduu akka jiru nama hubachiisa. Haalli jiruufi jireenyaas haala naannootiin kan murtaa'u ta'uu isaati. Jireenya isaan kaabaa dhagaatti galanis kanuma ibsa. Kana malees, kaaraa ittiin nama gufachiisuun danda'amuufi yaadni namaa hatamuun akka ta'e yaalii isaan dubartii gursummeettii itti ergan kanarraa hubachuun kan danda'amudha.

4.4.1 Yaalii Tokkummaa Mutuluufi Hiriyoota Isaa Diiguu

Akkuma malan tokkummaa jarreenii diiguuf dubartittii itti erguun dura duraa duubaan maal maal akka gochuu qabduufi waan raawwate immoo duubdeebii isaa akka isaan qaqqabsiistu irratti mari'atanii itti ergan. Haaluma kanaan, guyyoota muraasaaf dubartittiifi jarri Sadan osoo waliin jiraataa jiranii Daamotaafi Galaan, Mutuluufi dubartittii dhiisanii loon fudhatanii qe'eerraa fagaatanii tika deeman. Dabareen qe'ee eeguu kan Mutuluu ture jedhama. Yeroo kana Mutuluufi Dubartittiin Lama ta'anii qe'eetti hafan. Dubartittiinis Mutuluu salphaatti jilbeeffachiisuun akka hidanda'amte hubatee yaadaan buustee baastee itti yaadde. Itti aansuunis, dhiha aduu gara galgalaa qoraan ibiddatti naqxee bobeessuun Mutuluu wajjiin gamaa gamana taa'anii qaqaammachuu itti fufan. Wayita kana Isheen abbaltii ishee hojjechaa kan jirtu dubartittiin uffata qaama saalfii isheerraa olsoqoluun bargaanfatee fuuldura isaa teesse.

Akka yaada kanaatti, jireenyi jara Sadeenii tifikattummaa irratti kan hundaa'e ta'a. Innis, bu'aa ba'ii kan qabuufi qe'eerraa fagaatanii margaafi bishaan barbaaduun jiraachuu isaati. Qe'ee ofii eeggachuunis waanuma jirudha. Dhiirri darabaa eegu dubartii wajjiin waan walhinargineef fedhii dubartii qabaachuu danda'a. Akkuma kana gootota baay'ee dubartiidhaan kuffisanii yemmuu kaan ajjeesanii kaan hidhan seenaan nihima. Yaaliin mutuluurratti ta'aa jirus kanumaan walfakkaata.

Mutuluun qullaa ishee gaafa argu, ija isaa amanuu dadhabe. Miira adda baasee beekuu hindandeenyeen weerarame. Gama tokkoon safuu hawaasaa cabeeff saalfii yemmuu ta'u, gama biraatiin miirri dhiirummaa isaa walgargaaranii jecha isa dhabsiisan. Ho'a ibiddaa dabalatee dhaqni isaa marti dafqaan dhiqame. Yeroo muraasaan booda waliin dubbii tokko malee miirri isaa akka ibidda doddootaa boba'u tarkaanfii fudhachuuf dirqame. Iddoo taa'uu ka'ee dubartittii irratti lafaan ofdhahe. Haala kana keessatti humna dhabuun laafee yeroo dheeraaf iddoo kufe sana ciisee ture. Yeroo kana ergama ishee bahaa kan jirtu dubartittiin diina alaa isaan gaada jiru iciitiidhaan hubachiiste.

Gursummeettiin dubartii abbaa manaa hiikte ykn qe'ee warraatti baalagattedha. Dubartiin akkasii soqolatteedha. Safuu hinbeektu. Kanaaf, jarri akka meeshaatti itti fayyadaman. Gama biraatiin, safuun hawaasaa cabuun kan nama aarsu yoo ta'u miirri dhiirummaa kuufame kun immoo nama mo'achuun immoo seera Uumaa ta'uudha.

4.4.1.1 Tokkummaan Mutuluu, Daamotaafi Galaan Diigamuu

Otuma kanaan jiranii Daamotaafi Galaan bakka tikaati loon bobbaasan galchan. Mana dhagaa kaabbatan kanattis ol galan. Abbaan dabaree balbala cufuu Mutuluu akka tureefi dadhabee waan ciisuuf cufuu akka hindandeenye beeksifate. Daamotaafi Galaaniin immoo karaa dheeraa kutanii waan dhufaniif dadhabanii rafan. Balballi banaa hafe. Si'a kana jarreen duubaan tokkummaa isaanii diiguuf gaadan balballi isaanii banaa ta'uu erga mirkaneeffatanii booda teepha qe'ee (kaabaa) isaaniitti naannessanii tattaraarani jedhama. Kunis, jarri baqachuuf yeroo jedhanitti xaxamanii akka kukkufaniif kan yaadamedha.

Itti aansuun, shira isaanii isa lammaffaa kan ta'e sagalee 'hirrii' jedhu dhageessisuun wareersan. Battaluma sagalee shororkaasisaa kana dhaga'anitti namoonni kun sadanuu miira sodaafi naasuu walmakeen kaabaa keessa jiran keessaa gadi lakkisanii yemmuu dheessan Daamotaafi Galaan

teepha tattaraame sana ciranii yemmuu baqatan Mutuluun garuu, hojii armaan dura sakaalameen waan laafee tureef teephichaan salphaatti xaxamee kufee hiriyoota isaa biraa hafe. Daamotaafi Galaan Fincaa'aa Qaaleen bu'anii badan. Mutuluun garuu, booda isaaniirra Fincaa'icha qaxxaamuree deemsa dheeraa erga deemee booda lafti waaan itti naanna'eef ofirra yemmuu gadi taa'u baay'ee dheebotee waan tureef ijaan bishaan barbaadaa ture.

Lafa fagoo deemanii loon tiksanii galchuun dadhabsiisaa akka ta'e nama hubachiisa. Gama biraatiin, hojiin kamiyyuu dabaree akka qabuufi abbaan dabaree ga'ee isaa hinba'u taanaan rakkoon guddaan uumamuu akka danda'udha. Manni cufaa hinqabne hammuma nama tokkumma hinqabneeti jechuudha. Abbaa barbaadetu akka barbaadetti seenee ba'uu danda'a. Diinnis kana argatee shira Mutuluufi hiriyoota isaarratti xaxe kan galmaan ga'ate ta'uu tokkummaan isaanii diigamuurraa kan hubatamedha. Dubartii wajjiin ciisanii dadhabuunis, karaa deemanii dadhabuu caalaa akka ulfaatuufi mala salphaa ittiin nama kuffisuun danda'amu ta'uudha. Haala kana keessatti, cufaan yookaan balballi kaabii isaanii akka tiksee yookaan eegduu bakka tokkotti nageenya isaanii eegutti ilaalama.

Mutuluun deemee dadhabee akkuma ofirra gadi taa'een lafa caffaa'aa tokko arge. Itti siqee yemmuu ilaalu saaphaphuu uffatee jira. Caffichi jechuudha. Innis, ofirra quphanee harka isaa lamaaniin saaphaphicha addaa saaqee bishaanicha dhamdhamate. Ammas dabalee daddabalee yemmuu dhamdhamu ashaboo yookiin soogidda akka qabu mirkaneeffate. Bakka kanas guyyaa baay'ee erga turee, haalli bishaanichaa waan isa ajaa'ibeeff madda isaa mallatteeffatee imala isaa itti fufe.

Lafti caffaa'aan lafa laafaadha. Jallisaa bishaan qabaata. Albuuda lafee namaa cimsus ta'uu danda'a. Lafti caffaa'aan kunis, gara-laafinatti akka fakkeeffamutu dubbatama. Uumaanis, dadhabbii Mutuluu ilaalee dadhannii isa baasuuf waan itti mul'ise fakkaata.

4.4.1.2 Haala Ittiin Mutuluun Kan Laaftoo Ta'e

Mutuluun osoo deemaa jiruu manguddoota saddeeqa taphatan tokkotti dhufe. Abeetoo Reebuufi Laaftoo Reebuu jedhamu. Manguddoonni kunis, battaluma halaalatti isa argan garaan isaanii itti nahe. Nama kanaan dura eenyummaa isaa hinbeekne baay'ee jaalatanii mararsiifatan. Kana booda, kan eenyuu ta'uu akka qabu carraa ilaallatan. Carraa kanas, "Mo'ataa mana guddaa, mo'ataa mana xiqqaa" jechuun ilaallatan. Carraa kanaanis Mutuluu kan dhuunfatu Laaftoo ta'e.

Kana booda, obboleessi isaa Abeetoo Reebeun “Yoo duute sihaadhaalu. Atis yoo inni du’e dhaali,” jechuun Laaftoofi Mutuluu kakachiise. Kana booda Laaftoon Mutuluu harka qabatee gara qe’ee isaa Garaadootti fudhatee gale. Innis, loon Laaftoo Dhibba Torba akka eeguuf ajajamee tiksee ta’uun tajaajila tiksummaa jalqabe.

Haala kana keessatti, aadaa tapha Oromoo hubanna. Gama biraatiin, dur akka har’aa namni osoo lafa kanarratti hinbaay’atiin nama argatan kan ofii taasifachuuf gaggaba qabaachuu mul’isa. Kana malees, aadaan guddifachuu durirraa kaasee akka jirufi Oromoon nama kan hinjibbineefi ofitti qabee kan nama waliin jiraatu, hanga ofdhaalchisuutti of kennaa ta’uu nama hubachiisa. Kana malees, loon horsiisee jiruufi jireenya isaa akka gaggeeffatutu beekama.

4.4.1.3 Hojii Ajaa’ibsiisaa Mutuluu Laaftoo

Mutuluu Laaftoo tiksummaa isaa itti fufe. Guyyaa tokko namni tokko “Mutuluun loon bishaan osoo hinobaasiin oolcha,” jechuun gooftaa isaa biratti maqaa isaa dhaadhesse. Innis, dhugummaa isaa mirkaneeffachuuf guyyaa sa’aatii Torba yeroo ta’urraa kaasuun qarree gubbaatti ba’ee dhokachuun hordoffii akka taasisuu itti hime. Laaftoonis, akkuma jedhame yeroo eeggatee naannoo Mutuluun loon tiksu muka yaabbatee hordofuu itti fufe. Osoo kanaan jiruu, Mutuluun yeroon hobaa loonii geenyaan bakka kanaan dura bishaan dhamdhamatee darbe sana dhaquun, ulee qal’oo qabatee jiruun yemmuu rukutu, burqaan handhuura dachee keessaa finiinee irra lafaa macheessa. Innis, loon Dhibba Torban dabaree dabareen osoo obaasuun erga xumuree booda uleedhuma duraa sanaan bishaanicha dabalee rukute jennaan maddichi deebi’ee duude. Waan ta’aa jiru kana yemmuu argu Laaftoon ija isaa amanuu dadhabe.

“Guyyaaa kanaa kaasee Mutuluun ilma kooti malee, tiksee koo miti,” murtii jedhu ofii isaatii lallabe. Waan sammuun isaa yaade kana Mutuluuf ifa taasise. Durba qarree akka fuusis murteesse. Akkuma jedhe fuusise. Guyyaa cidha isaa kana Laaftoon raada (gorommii) Sagal kenneef. Haata’u malee. Ajaabni isaa dubbatamee kan hindhumne Mutuluun akkas jechuun Laaftootti dubbate. “Ani kanan barbaadu goromsa Sagal osoo hintaane, Dil’uu goromsa Sagaliiti,” jedhaan. Innis, lakkaa’ee kenneef. Mutuluun dil’uu Salgan kana fudhatee iddoo Sagal awwaale. Guyyaan Sagal dhume gaafa guyyaa kudhanii bakka itti awwaale sana dhaquun ulee isaatiin yemmuu lafa rukutu gorommiiwwan Sagal lafa keessaa yaate jedhama. Isaanis, baay’ee walhoran.

Namootni tokko tokko, Tiksee wajjiin waaqatu jira jedhu. Akkuma Waaqni nama eegu, tikseenis loon eegdi. Mutuluufi hiriyoonna isaa duras nama addaa ta'uun akka bineensaa daggalatti gala turan. Ammas Mutuluun, kennaa addaa qabaachuun isaa kan nama ajaa'ibudha. Uleedhaan lafa rukutee maddisiisa. Akka gu'us nitaasisa. Haala kan keessatti, uleen mallattoo aangoo yookaan milkiiti jedhama. Nama waa'ee namaa hinbeekneef garuu bakki oolaniifi hojiin hojjetaman sirrii akka hintaanetti hubatamuu danda'a. Nama itti siqee hubateef immoo akkuma laaftoo afaan nama qabachiisuu danda'a. Hojiin ofii maqaallee kan namaaf jijjiirsisu ta'uudha. Kunis, maqaa tikseerraa gara ilmaatti jijjiiramuudha. Kan mana namatti ijaarsisuufi abbaa loonii nama taasisudha. Gorommiin Salgan lafa keessaa olyaate kunis, hortee Salgan Booranaatti kan fakkeeffamtudha. Durbi qarreen immoo, qulqullummaa akka bakka buututti himama.

Gama biraatiin, dil'uun mallattoo hormaataa yookaan milkiiti. Saani erga dhaltee dil'uu buusuun ishee milkaa'uu ishee agarsiisa. Gama biraan dil'uun akka waan gatii hinqabneetti galumsa addaa keessatti hiika argata. Namniyyuu ittiin walarrabsa. Kennaan Mutuluu garuu adda waanuma homaatti hingalle kana awwaalee lafa keessaa akka gorommiin yaate kan taasise Waaquma lafa keessaa madda kenneefuun furtuu ittiin bananii cufanis harkuma isaatti akkuma Musee itti kenne ta'uu hinoolu. Kunis, ammas ga'umsa waa gochuu danda'uu isaatii namni baree akka Waaqni isa wajjiin jiru hubachiisa. Uleen immoo mallattoo aangooti. Aangoo kanaan akka waan hundumtuu danda'amuuf ibsa.

4.4.2 Lola Mutuluufi Feetaraarii Bantii

Baroota dheeraa booda, guyyaa tokko Mutuluun loon isaa hora sana obaasee qarqara horichaa osoo tifikachaa jiruu, gosa Oromoo Qanyii keessaa namni beekamaan Feetaraarii Bantii jedhamu gara isaa deemuun horicha erga argee booda, horri kun kan kooti jedhee dubbata. Humnas ta'u malaan malees abbaa horaa ta'uu barbaade. Mutuluunis gama isaatiin dhugaa qabuuf, hora kana dursee kan arge ana waan ta'eef, abbaan horaa ana jechuun ejjennoo qabu hammeessee agarsiise. Waldhabdeen isaan gidduutti uumame waan hammaateef jaarsummaatti waliigaluuf murteessa. Haaluma kanaan, Feetaraarii Bantiin gosa Oromoo Qanyii keessaa yemmuu lakkaawwatu Mutuluun gama isaatiin Torban Balbala Midaa lakkaawwate. Jaarsummaan kunis, naannoo hora kanaatti akka taa' ametu dubbatama.

Namni tokko tokko wanta isa hinilaallanne akka waan kan isaa ta'eetti morma. Anatu caalaadhaan humnaan abbaa qabeenyaa ta'uu barbaada. Namni dhugaa qabu immoo baay'ee hinhaasa'u waan haasa'u garuu ija jabaatee dubbata. Haalli feetaraarii Bantiifi Mutuluu kana fakkaata. Aadaa Oromoon qabu keessaa aadaan jaarsummaa isa tokkodha. Waldhabdee hambisuu irratti hojjeta. Dhugaaf dhaabata. Soba iddoo balleessa. Waldhabdee jara kanaa hambisuufis aadaan kun barbaachisaa ta'uun kan hubatamu ta'a. Haala kana keessatti, dhugaafi sobni fakkoommiin ibsamuu akka danda'an Obbo Shuraa Bokee yoo ibsan, dhugaa: Waaqa yookaan Uumaa, ifa, birmaduu, bilisummaa, jireenya, jannata, hawaasa mirga isaatiif falmatutti fakkeeffama. Faallaa kanaa sobni kan, seexana yookaan jinnii, dukkana, gabrummaa, du'a, sii'ool yookaan gaannama, kolonii, gabroomfataa yookaan nafxanyaattillee fakkeeffama haala yeroo sanaa waliin walqabsiisuun dubbatu.

4.4.2.1 Mutuluun Dhugaaf Jedhee of Wareeguu

Asirratti murtii jaarsaa keessaa tokkoofi inni jalqabaan lameen keessaa nama dursee korma fidee hora kana irratti haanfe ta'uusaa dursee kan tilmaame Feetaraarii Bantiin, osoo guyyaan jaarsummaa hinga'iiniifi Mutulaan hinbeekiin dhoksaadhaan korma fidee qarqara hora kanaa dawootti hidha. Dubbiinis akkuma tilmaama isaa ta'e. "Isin keessaa namni dursee hora kana gubbaatti korma fidee haanfe abbaa horaa kana ta'a," ittiin jedhan jedhama.

Hammuma kanaan Mutuluun yeroo Garaadootti korma fichisiifachuuf ergatu, Feetaraarii Bantiin battaluma sana kaatee korma duraan dhoksee hidhate kuffisee gorra'uuf yemmuu aggaamu, daba Feetaraariin Bantii raawwatu kana argee onneen isaa hadhaa'e. Gootni garaa dabbasaa Mutuluun iddoo utalee mataa horichaa irra dhaabachuun goraadee mudhii isaattii qabu luqqifatee harka isaa mirgaa olkaasuun "Kormis anuma! Abbaan hora kanaas anuma," jechuun goraadee qabatee jiruun morma isaa iddoo lamatti haanfe. Murtii ofirratti fudhate kanaanis mirga abbummaa qofa osoo hintaanee gootummaafi murannoo qabu mul'isee jira. Jaarsoliin hunduu Murtii suukkanneessaa Mutuluun ofirratti fudhate kanarratti rifachuun miira dhageettii isaanii iyyuun, afaan qabachuun, ofirra gadi taa'uufi naasuu cimaan iddoo jiran of dhaban.

Akka afseena kanaatti, Mutuluun dhugaan baduurra lubbuusaa balleessuun gootummaa inni dhugaafi qomoo isaaf qabu mul'isa. Hangafummaa qabu ibsuufis mataa horaa irra dhaabatee morma isaa kennuudha. Mormi lubbuu yookaan jireenya. Mataan immoo hangafummaadha,

dhugaadha. Mormis Mataani tokko. Dhugaanis tokkuma. Akka harkaa lama miti. Namni karaa dalgaa namatti deemu garuu, karaa lama deema. Yoo tokko ta'uu bate tokkotu ana baasa jedha. Dubbii arrabaa yookiin korma dhoksaatti hidhame. Namni dhugaa garuu daandii dhugaa qofa hordofa. Dhugaatu bilisa na baasa jedha. Haaluma murtii kennameenis dhugaan baduurra lubbuun kormaa osoo jiruu lubbuun namaa baduun hammam Mutuluun dhugaaf akka jiraatuufi aadaan hangafummaa akka itti fufee jiraatuuf bu'uura kaa'uun isaa kana nama ajaa'ibudha.

Akka Marii garee (28'08,2010) taasifametti, afwalaloon armaan dhugaa malee midhamuun Mutuluu gootummaan isaa irra caalaa akka ba'ee mul'atu kan calaqqisiisedha.

*Mutuluu mootii biyyaa
Dhiignii kee lafaa iyyaa
Midatu hindhageenye moo
Baabboon maaliif callisee
Bidiruu keetu onee
Okolee keetu dhimmisee
Horri kee garaa lafaa
Loowwan keetu dheebotee
Jaarsis maaliif loogaree
Harka keetu baafatee.*

*Bantii yaa shugugdittii
Dur jaarsi jal'aa mura
Kormi qalmaas anumaa
Abbaan horaas anumaa
Mataa horaa dhaabatee
Goraadee luqqifatee
Dabbasaa mul'ifate, jedhama.*

Akka afwalaloo armaan olii kanaafi marii gareen ibsametti, dhiigni dhugaatti fakkeeffama. Mallattoo gootummaa, wareegamaa, aarsaa, dhugaa bakka bu'adha. Gaafa dhugaan jal'atu seerri uumaa akka rifatus horri garaa lafaatti dacha'uufi saawwi aannan mirgisuu dhabuurraa kan hubatamudha. Midiifi Baabboon isa kana beeka dhugaaf jedhee dubbachuu qaba jechuudha. Bidiruun uummata bal'aa waliin jiraatu bakka bu'a. Okoleen immoo mallattoo hormaataati. Mataa horaa irratti goraadeen of wareeguun hangafummaa ibsa. Kormi immoo, mallattoo gootummaafi wanta gatii jabeessa bakka bu'a. Dabbasaan immoo mallattoo gootummaati. Akkuma daggalatti gala ture dabbasaa baasee akka leencaa ijji isa diimaa fakkaata jedhu. Gama biraatiin horri, mallattoo hormaataati. Loon hora dhugan hour yaada jedhutu jira. Horriifi horiin hariiroo qabaachuutu dubbatama. Kana malees, afwalaloo kana keessatti jaarsi qooda isaa ba'uu

dhiisuun kan mul'atu ta'ee jarsi bilchina, ga'umsa, kabaja, araara, dhugaa, beekaa, hayyuu, adda duree, walqixxummaafi haqummaatti kan amanutti fakkeeffama.

4.4.2.2 Mutuluun Abbaa Horaa Ta'uu

Yeroo murtaa'ee booda, Mutuluun abbaa horaa kanaa akka ta'u mormii tokko malee murteessan. Akka Obbo Shuraa Bokee jedhanitti guyyaa Mutuluun hora kana gubbaatti dhiiga isaa dhangalaasee asitti lola yookaan diddaa fayyadamtoota hora kanaa gidduutti uumamuun yeroo yerootti lubbuu namaa akka achirratti darbuuf garee uumuun Midaafi Qanyiin caalmaatti walwaraanuun aadaa ta'aa dhufuu isaa ibsuun, gocha hadhaawaafi jibbisiisaa kana hambisuuf Torban Midaa Gadaan alangaafi waraana qabatee ba'ee tumaa akka tumate dubbatu.

Abbaan qabeenyaa jiraachuu dhabamuun hundiyyuu abbaa qabeenyaa ta'ee akka of ilaalu taasisa. Abbaa horaa, Mutuluun waan hinjirreef waldhabdeen hafuu dide. Waraansiifi haaloo walba'uutu cimaa dhufe. Kana hambisuuf immoo akka sirna Gadaatti tumaan Gadaa akka ta'etu himama. Uummatni Oromoo midaas ammayyuu kabaja Gadaaf qabu cimseetuma jira. Alangaafi waraanni meeshaa ulfoo mallattoo murtoo kennuuti. Safuu waan qabuuf kana booba murtii darbe hojiirra oolchuun akka duudhaa uummatichaatti kan eegamuu qabuufi safeeffatamudha.

Tumaa isaanii kanaanis, madda yookaan hora kanatti waggaa waggaadhaan kormi adiin akka itti qalamu murteessan. Kan korma kan itti qalus, gosa Midaa keessaa warra hangafaati. Kana malees, hangafummaa ilaalchisee kan itti qalu ilma dubaraa qofa ta'uu qaba kan jedhan manguddoonni kun, yeroo as dhiyoo kana gosa Midaa (Mutuluu) keessaa tokko kan ta'an Manguddoo Obboo Kuusaa Raggaasaa jedhamantu korma itti qalaa ture. Obbo Kuusaa Raggaasaan goota ajjeesaati. Sirni Faacha ajjeesaa dhaabaa isaanii bara kana 2010 ganda Dirree Weennii keessatti dhaabate.

Sirni Gadaa, sirna diimookiraasiifi nagayaati. Sirna durirraa kaasee Oromoon nagaa, haqaafi Uumaa jaalachuufi uumamaaf iddoo qabaachuusaa addunyaatti ittiin beeksisaa jirudha. Haata'u jennaan nita'a. Hinta'iin yoo jedhes akka hintaane taasisa. Kanaaf, namni nisafeeffata. Ajjeesuu, ajjeesisuufi daba hojjechuun balaaleffatamaadha. Abbaan hangafa horichaa beekameera. Lubbuun jiraachuu baatus gosa waan qabuuf hangafummaan kan warra jiruuti. Mutuluun bakka korma qalamuu waan of gorra'eef kana booda korma malee lubbuun namaa hinba'u jechuun Hora kanaaf horii tuman. Haala kan keessatti sirni Gadaa keenya hammam olaantummaa akka

qabu mmul'isa. Gama biraatiin, fakkoommiin korma adii jedhu, nageenya, jaalala, qulqullummaa bakka bu'a. Dhiigni kanaan dura wareegama hangafummaa itti fufsiisee kana booda, dhiiga dhangalaasuufi haaloo walba'uun hafee garaa qulqulluu, jaalalaafi nageenyaan akka seera tumaa Gadaan dabarsetti horichatti akka fayyadaman hubanna.

4.4.3 Moggaasaafi Amala Hora Bidiruu

Horri Bidiruu kan argamu, Godina Shawaa Lixaa Aanaa Midaa Qanyii keessatti. Magaala guddoo Aanittii Baallammii irraa gar Kaaba Bahaatti Kiiloo Meetira Digdamii Shan fagaachuun ganda Garaadoo Gammoojjii Nyamar keessatti akka argamu dubbatama.

Akka (marii garee, 08,08,2010) taasifamerraa hubatamutti, moggaasni maqaa 'Hora Bidiruu' jedhuu, bidiruu mukaa ogeessi naannoo tolchuun baroota hedduuf loon itti hora dhugaa turan irraa akka ta'edha. Hora bidiruu hora naannoo sana jiran irraa wanti adda taasisu hedduudha. Gadifageenyi hora kanaa meetira Afur kan ta'eefi boolla horri kun keessaa burqu guutummaan naannoo keenyaan isaa dhagaa hinfottoqneen kan marfame ta'uu isaati. Kana malees, horicha boolla keessaa baasanii loon obaasuufis nama afur kan barbaadudha. Sababni kanaaf mijataata'uun isaa dubbatamus, horichi uumamaan boca girgijjii (gulantaa) fakkaatuufi irra taa'umsaaf mijataa ta'e Afur qabaachuufi namoonni arfan kunniin gararraafi gajjallaa golga qabu kana keessa taa'uun okolee mukaatiin walharkaa fuudhanii olbaasuun bidiruu irratti loon kan obaasan ta'uu dubbatu. Kana malees, seenaan uumama madda hora kanaa akaakayyuu Torba kan lakkoofsise akka ta'eefi hanga ammaatti jijjiiramni tokkollee kan irratti hinmul'anne ta'uudha.

Gama biraatiin, amala ajaa'ibaa horichi qabu keessaa, horri kun erga Mutuluun irratti of wareegee asitti, yoo dabeesse seenee geerare ni goga. Battaluma gootni seenee geerarutti immoo, kan mirgisee burqudha jedhaama. Kun immoo, ammas seenaa Mutuluu waliin kan walitti hidhu yoo ta'u, goota ta'uu isaa kan mul'isuufi gootummaa ibsuu keessatti ga'ee geerarsi qabu afseenaa kanarraa kan hubatamudha.

Inni biroon, horicha horiis ta'ee namni yoo dhuge qorichummaan isaa olaanaa akka ta'etu dubbatama. Keessumaa dhibeewwan garaa keessaatiif baay'ee akka gargaaru dubbatu. Kennaa addaa uumaan badhaaseefi amala hedduu nama ajaa'ibsiisu tokko lafti kallattii Arfaniin hora kanatti naanna'ee jiru dhagaa caabbii asfaaltii ammayyaa fakkaatuun golgamee kan argamu yoo ta'u, haalli mijataan kun immoo, loon hedduun yeroodhaa yerootti gara horichaa dhaqanii

yemmuu dhugan lafti isaa nidhoqqata; maddi isaas niboora'aa laata? Yaaddoo jedhus Uummata Aanaa Midaa Qanyiifi fayyadamtoota horichaa waan obbaafachiise fakkaata.

Walumaagalatti, gootni akka mutuluu dhugaadhaaf dhaabatu, lafa gogaa keessaa bishaan dhoosu, of wareege sabasaaf jiraatu nuuf haa dhalatu. Gama biraan, tokkummaa keenya jibbee kan addaan nu fottoqsu, angafummaa keenya fudhachuuf kan lubbuu keenya gaadu Gadaan isa haa gaadi'u. Hangafummaan keenya deebi'ee, horri keenya horsiisee, Gadaan waldhabdee hambisee tokko nu haagodhu jedhu. (Obbo Shuraa Bokee afgaaffii, 12,07,2010).

4.5 Faayidaa Afseena Namoota Bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii

Afseenaan hawaasa isa ijaarraterra darbee namaoota waa'ee naannoo yookaan waan tokkoo beeku barbaadaniif faayidaa olaanaa qaba. Dastaan (2015:94) faayidaa afseenaan qabu akkas jechuun ibsa. "Legends play a vital role in the societies who use them. They use them to describe very famous person of the area, they trace back to their legends to tell name of their area. Therefore legends are serving communities as folk history" Jechuun ibsee jira. Yaada kanarraa, afseenaan hawaasa isatti dhimma bahuuf faayidaa guddaa qabaachuu agarsiisa. Hawaasichis nama beekamaa naannoo isaanii ittiin ibsuuf itti gargaaramuu akka danda'uufi akkasumas maqaa naannoo isaanii himuuf afseena ofiitti akka dhimma bahaniidha. Kanaaf, afseenaan akka madda seenaatti hawaasa akka gargaaru namatti agarsiisa.

Afseenaan, xiinmadda, seenduubee, siyaasa, dinagdeefi wantoota hawaasummaa keessatti raawwataman seenessuu keessatti ergaa haala yeroo yookaan galumsaan walqabsiisee dhalootaaf dabarsa. Haaluma kanaan, afseenni namoota beekamoo Aanaa Midaa Qanyii yoo xiinxalamu faayidaalee itti aanuun ibsaman kan qabaatudha. Faayidaalee kanas, gama hawaasummaa, dinagdeefi hawaasummaatiin kan dhiyaatan ta'u.

4.5.1 Faayidaa Jireenya Hawaasummaa Ibsuu Qabaachuu

Afseenaan jiruufi jireenya hawaasaa keessatti hawaasni waliigalteen akka jiraatuufi akka walbalaaleffatu taasisuu keessatti ga'ee olaanaa qaba. Haala kanaan walqabsiisee, akka (Marii Garee 28, 08, 2010) taasisame ibsutti, afseena hangafummaa Mutuluu fudhachuuf jecha tarkaanfii inni ofirratti fudhachuun of wareegeen walqabatee Warri Midaafi Warri Qanyii hanga ammaatti akka ija hamaan walilalaniifi hora obaa gaafa deeman gumaa walba'uuf akka waleeggatantu dubbatama. Ta'us duudhaa seera Gadaan tume sodaachuun gocha badaarraa akka

of qusatanis kan himamudha. Haala kana keessatti ga'ee sirni Gadaa araara yookaan nageenya hawaasa gidduutti buusuu argina. Murtee Gadaan dabarses kana booda dhiigni namaa akka hindhangalaaneef waggaa waggaatti qomoo warra Mutuluu keessaa namni hangafa ta'e akka kormi irratti qalamu taasisuun isaa seenaan isaa bara baraan akka hindagatamneefi seenaa hawaasaa baroota keessatti akka hindagatamneef ga'ee olaanaa akka qabu dubbatu.

Gama bulchitoota yookaan mootota durii Aanaa Midaa Qanyitiin yoo ilaalle immoo, hawaasni caasaa adda addaa akka qabuufi bakkuma jirutti ga'ee mataa ofii ba'uun hariiroon jiraachaa akka turetu hubatama. Adeemsa walhoogganuu kana keessatti mootileen afseenni isaanii hojii gaarii hojjechuun leellifamaniifi kanneen karaa dalgaa gara aangootti dhufuun seenaan isaan balfuufi bu'aa ofii giddu-galeeffachuun uummata miidhaa turan kanneen ibsamanidha. Haalli kun immoo hawaasa keessatti fudhatama qabaachuufi oriisaa uummataa gama biraan uumuu danda'uusaa afseenni kun ifatti ibsa.

Haaluma kanaan, afseenni namoota Aanaa Midaa Qanyii irratti xiyyeeffatamuun qoratamee kun faayidaa inni gama hawaasummaatiin qabu cuunfamuun yoo ilaalame bu'aalee armaan gadii kana kan haammatu ta'a. Afseenni ga'ee aadaa: nyaataafi dhugaatii, fuudhaafi heerumaa, amantaa, duudhaa, lolaa, meeshaa, kabajaa, safeeffannaa, taphaa, walgargaarsaa, awwaalchaa, aangoo waliif dabarsuu, hangafummaa, irraa jalaa, moggaasaafi tumaa Gadaa akka qabu ibsuu keessatti kan fayyadudha. Kunis, haala waliigalaa afseenaa qaacceffame keessatti kan ilaalamu ta'a.

🚩 Uummatni aanichaa aadaa: orma ofitti qabee firoomfachuu yookaan aadaa guddifachaa akka qabu afseenaa haala dhufeenya Shuullee maccaafi harma hodhuun balbala Torban Midaa keessaa Nyaaatti galuu irraa hubanna. Haala kana keessatti afseenaan xiinmaddaan walqabatee seenduubee barsiisuu keessatt gaa'e ga'ee ba'eera. Akkasumas, aadaa waan jaalatan eebbisuu eebbaa waraanni Jijoo Boosoo erga mootii Iluu mo'atee Birbirsaa Eebbaa jalatti waleebbise, waan mufatan abaaruu abaarsa Daa'im Waaqoo Shullee Maccaa aangoo itti malee fudhate, aadaa kakuufi dhaaluu kakuu Abeetoo Reebuun Laaftoo Reebuu akka yoo inni isa du'e Mutuluun isa dhaalu, Aadaa dubbii, Haala haati Komii dubbiin galgala hindubbatamu jechuun bulchitee Yanfaa Galataafi Gondol Sambuu afaan buleen walitti fiddeerraa afseenni ga'ee aadaa hawaasaa barsiisuu keessatti ga'ee qabaachuu argina.

- ✚ Gama aadaa nyaataatiin, mootonni darbattee isaanii lolaaf yemmuu qopheessan cooma nyaachuufi booka dhuguun baramaa ta'uu isaati. Haala fuudhaafi heerumaa keessatti immoo, sadarkaa jireenyaafi dhiigummaan ilaalamee kan raawwatamu ta'uusaa Jijoon Boosoo, mootiin Midaa sanyii lakkaa'atee intala nama guddaa, soddaa Mootii Baabboo Yanfaa guddataa, intala Kolaashee Kushaa akka fuudhuurraa hubanna. Kun immoo, Baabboofi Midi akka durii ija diinummaan akka walhinilaalleefi waliigalanii daangaa waliif illee akka eeganiif kan walitti isaan dhiyeesse ta'uudha.
- ✚ Afseenni gama amantii Oromoon Midaa ittiin bulaa ture ibsuu keessatti faayidaaf ooleetu jira. Kunis, amantaa ganamaa Waageffannaa hordofaa turuufi sirna Irreeffannaa Oromoon durirraa kaasee ijaarrate kan ibsudha. Haala kan immoo, Mootiin Oromoo Midaa, Futtaasaan Jijoo du'a fannootiin Aanaa Calliyaa iddoo addaa 'Wagidii Seedaa' bakka addaa 'Dildila Afaan Afurii' jedhamutti erga adabamee sirni Nafxannaa nama Siyyun Dastaa akka humnaan Mida bulchuu taasise jedhama. Kanaa booda, bakka Waageffannaa Oromoo Midaa Tulluufi Malkaarra uummata ari'achuun Tulluu Waageffattootaarra Bataskaana Ortodoksiifi Malkaa Irreeffannaa Oromoo immoo bakka Xabalaa jechuun akka daangeffate (Marii garee, 28,08,2010) irraa odeeffachuun danda'ameera.
- ✚ Haalli sirni Nafxanyaa kufuun Xaaliyaaniin biyya qabachuun Bataskaanni Tulluu Baallammiirraa diigamuun taaboonni dhabame jennaan bakka Taabota kaa'anii dhaban sana dhagaa Sadi walirra ka'anis taatee afseenaa kanaa kan ibsudha. Kana malees, amantii kana waliin walqabatee sirni Gadaa kan ibsamudha. Haala waldhabdee Gosa Mutuluufi Gosa Qanyii gidduutti sirni araaraa kan raawwatamuun afseenni duudhaa hawaasaa ibsuu keessatti ga'ee qabaate kan mul'atudha.
- ✚ Gama uffataafi meeshaalee aadaa ibsuutiin, uffanni bulchitoonni Midaafi Baabboo uffatan jaanoo yookaan kumala akka ta'eefi lola keessatti meeshaaleen aadaa eeboofi gaachanni farda soorii waraanaaf qophaa'e waliin akka dhimmaaf oolan kan himamudha.

- ✚ Afseenni gama safuu eeguufi eegsisuun kabajuutiin fayyaduu isaafi namni ayyaantuu yookaan abbaa irreessaa irra tarkaanfate hoofkaluu akka hindandeenye ni'ibsa. Kanas, guyyaa jifkata Giddii Ginnaa irratti, mala Boorxaan Gaarrosiifi Qilxuun kennee Giddii Ginnaa aangoorraa fonqolchuuf akka inni obsa dhabee warra Abbaa Irreessaa, Bultum Soophiroo irra tarkaanfachuun dubartiitti isaan fakkeesseefi mufii isaaniitiin waraanamee du'aaf saaxilame irraa hubachuun kan danda'amudha.
- ✚ Afseenni gama tapha aadaa ibsuutiin ga'ee olaanaa qaba. afseena Mutuloo Laaftoo keessatti tokkummaan isaanii erga diigamee Mutuluun manguddoota Obbolaa lamaan Mutuloo Reebuufi Abeetoo Reebuu osoo isaan Saddeeqa taphatanii akka itti dhufuun carraan kan Mutuloo isa taasise ni odeeffama. Haala kana keessatti taphni aadaa saddeeqaa, geengoo darbachuufi fardaan garmaamuu tapha aadaa Oromoo Midaa duriin taphatamaa ture ta'uusaa kan hubatamudha. Akkasumas, aadaa ee
- ✚ Afseenni ga'ee aadaa aangoo waliif dabarsuu ibsa. Haala kana keessatti aangoon kan darbu abbaarraa gara ilma hangafaatti ta'uusaa haala mootonni Midaafi Baabboo waliif dabarsaa turan irraa nama hubachiisa. Aadaan irraa jalaan aangoo qooddachuu kan mul'atudha. Aadaan walgargaaruun daangaa eeguufi tokkummaa cimsuun miirri waliin hojjechuu kan hawaasa jala jiruun tilmaamamudha.
- ✚ Afseenni gama hawaasummaatiin ga'ee moggaasaafi iddoowwan seenaa beeksisuu keessatti faayidaa guddaa qaba. Haalli moggaasa 'Mana Baaduu', 'Ejersa Nya'aa', 'Dhagaa Taabotaa', 'Birbirsaa Eebbaa', 'Hora Bidiruu' fi 'Tulluu Baallammii', afseenaan walqabatee moggaafamuun isaanii qaaccessa qorannichaa keessatti ibsameera.

Walumaagalatti yaadota armaan olii kanarraa hubachuun akkuma danda'amutti taatee yeroo darbe keessa hawaasaan raawwatamaa turaniifi hawaasarratti raawwatamaa turan qabatamaan kana jedhanii dhaloota haaraatti himuuf afseena hawaasichi itti gargaaramutti dhimma kan baanuudha. Kanaaf qorattoonni seenaafi qorattoonni dirree qorannoo gara garaa ragaa qabatamaa argachuuf manguddoota naannoo qorannichaa irratti muuxannoo qaban dubbisuun filatamaa akka ta'e kan namatti agarsiisudha.

4.5.2 Faayidaa Ga'ee Dinagdee Ibsuu Qabaachuu

Akka afseenni namoota bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii ibsutti, uummanni Oromoon aanaa kana keessa jiraachaa ture qonnaafi loon horsiisuun akka jiraachaa ture sirna lafa qabachuu babal'ifachuun daangeffatanii akka ormi daangaa hindabarreef bulchitoota gara garaa wajjiin akka walwaraanaa turan nihubatama. Eebbaan Shullee aangoorra turuuf yeroo dheeraatiif qabeenya yookaan oomisha aanittiin kennituun: jirbii, urgeessituu, ixaanaafi shimala waggaa waggaaatti mootii Iluu Gondol Sambuu qabeenya Midaatiin akka gabbaraa ture Obboo Dhiyaanaa Yaadataa (afgaaffii, 01, 07, 2010) taasifameen kan dubbatanidha. Gama biraatiin, naannoon Gammoojjii Midaa qabeenya loonii horachuuf mijataa ta'uusaa ibsa. Haalli kunis, jireenyi Mutuluu, Daamotaafi Galaanii tifikattummaa irratti kan hirkateefi erga tokkummaan isaanii diigamees Mutuluun erga carraadhaan kan Laaftoo ta'ee loon Dhibba Torba (700) dabareedhaan akka hora namni kamiyyuu hinbeekne akka obaasaa ture afseenaa Mutuluu Laaftoo keessatti ibsamee jira. Haala kana keessatti, Mutuluun baay'ina looniirraan kan ka'e, dabareen loon hora kan obaasaa tureefi afseennis dinagdee hawaasa durii ibsuu keessatti ga'ee qabaachuu kan agarsiisudha. Akkasumas, Yanfaan gorsa Boorxaa Gaarros fudhatee sangoota Dhibba qalee waraana Qadiidaa Wannabee nyaachisuun isaa Baabboon qabeenya looniin badhaatuu ibsa.

4.5.3 Faayidaa Ga'ee Siyaasaa Ibsuu Qabaachuu

Afseenni namoota xiinxalamee irra caalaatti ergaa siyaasaa bulchitoota darbaniitiin kan walqabatudha. Haala kana keessatti gaggeessitoonni yookaan mootiiwwan sirnoota darbanii haala kamiin aangootti fayyadamaa akka turaniifi hariiroo isaan hawaasa bulchaa turaniifi mootota akka isaanii waliin qaban maal akka fakkaatu ibsuudha. Gama biraatiin, ciminaafi hanqinni isaan sirna Nafxanyaafi gantuu akka Goobanaa Daaccee irratti tarkaanfii fudhatan gama daangaa eeguufi tokkummaa qabaachuutiin kan ilaalamudha. Akkasumas, haalli aangoo karaa nagaatiin waliif dabarsuu akkuma jiru aangoo quufuu dadhabuun hanga maamila deddeebisuun rakkoof furmaata kennuun dadhabamutti, hanga fonqolchi irratti raawwatamutti kan gadi hingadhiisnetu jira. Haalli Eebbaan Shullee aangoo karaa nagaan Jijoo Boosootti dabarseefi Giddiin Ginnaa immoo hamma waraanamee du'aan aangoorraa gaggeeffamutti akka ture (Marii garee, 28, 08, 2010) taasifameen raga argamedha.

Gama biraatiin, afseenni dhiibbaa sirni darbe yookaan sirni nafxanyaa: aadaa, duudhaa, amantaa, afaan, safuufi jiruufi jireenya hawaasa akka turedha. Haala kana keessatti cunqurfamaan

humnaafi mala qabuun sirna jibbe fonqolchuuf yemmuu tattaafatuufi Abbaan irree immoo, aangootti hirkatee mirga sarbee humnaan bulchee fayyadamaa ta'uuf ijjibbaata falmata. Tooftaa gara garaa uumee walirratti kaasuun haaloo baafachiisaa haaloo baafata. Haalli Nafxanyaan uummata Midaa lafa isaa irraa saamee, iddoo amantaafi waaqeffannaa isaa diigee daangeffachuun aadaa, amantaafi afaan isaarratti gaggeessaa tures kana ibsa. Haalli uummatni Midaafi Baabboo Nafxanyaa jalatti buluu didee falmachuun injifannoo galmeessaa ture immoo diddaa sirna gabroomsaa irratti ejjennoo qabu kan ibsudha. Haalli Nafxanyaan Oromoo garaaf bitamtu fayyadamuun ajjeechaa suukkanneessaa raawwachaa turte immoo tooftaa tokkummaa Oromoo diiguun fayyadamaa waa xiqqoo fayyaduudha. Gochi Feetuun Tulluu faayidaan sossobamee Futtaasaa Jijoo qabiisuun fannoon adabsiise kanuma ibsa. Gama biraatiin, Goobanaan Daaccee gogaa hoolaa uffatee haalli inni itti Nafxanyaa biyya saamsisaa tureefi Oromoo isatti galte moggaa ciibsee nafxanyaa gara biraa dhufe gidduu ciibsuun waraanni Yanfaafi Qadiidaarraa ergifatame waraaneen isaan fixe kanuma ibsa.

Irranaan Galataa aangoo akaakayyuu isaatti dhimma ba'uu dadhabuun isaa immoo, bilchina bulchinsaafi siyaasaa malee aangootti dhufuu agarsiisa. Haalli kun immoo, akka inni Itiyyee Mananiifi Walattee Kidaan Maammootti biyyaa gurguru yookaan awwaressu isa taasiseera. Bakka kanatti afseenni, aangoon ta'e jedhamee ga'umsa tokko malee darbu kufaatii biyyaa akka uumuu danda'u ibsa.

Toofta waraana gaggeessuu keessatti, mootonni Midaafi Baabboo amala tokko qabu. Kunis, lola keessaa yookaan mootonni olla jiraatan human isaanii walsakatta'uuf walitti dhaammachuun kan walwaraanan yoo ta'u, lola gurmaa'ee human isaanii ol ta'eef immoo, humna olla dabalachuurra darbee diinatti araaramuun miliqanii walwaraanaa akka turan. Afseenaa Jijoo Boosoofi Yanfaa Guddataa mootii Gondol Sambuufi Nafxanyaa Goobanaa Daaccee irratti raawwatan irraa hubachuun kan danda'amudha.

Walumaagalatti, afseenni uummata isa ijaarrateef, haala yeroo duriifi kan ammaa akka walbira qabee ilaaluuf baay'ee gargaara. Dhaloonni har'aa dhiibbaa dur ture beekuun wanta har'a ta'aa jiruufi ta'uuf jiru akka raagu taasisa. Haalli bulchiinsa siyaasaa, aangoo waliif dabarsuu, aangoo humnaan fonqolchuu, dhiibbaa sirna durii jaalachuufi balaaleffachuu, kutannoofi tokkummaan waan ofii daangaa ofii keessatti tikfachuu, nama ofiifi lafaafi duudhaa ofiitiin of bulchaa waraana bifa aadaa ta'een gaggeessaa turuu, akkasumas, miliquufi miliquu, haala tokkummaa diiguuf

kaayyeffame keessatti fageessanii haala tilmaamuu tokkummaa ijaaruun injifannoo galmeessuu kan isa barsiisudha. Dhalootni itti fufiinsaan seenaa barachaa seenaarraa akka baratee murtee kennuuf afseenni qajeelfama guddaa ta'uun afseena Aanaa Midaa Qanyii namoota beekamoo irratti qorannoo gaggeeffamerraa hubachuun kan danda'amudha.

Boqonnaa Shan: Cuunfaa Argannoofi Yaboo

5.1 Cuunfaa Argannoo

Afseenaan gosa afoolaa keessaa tokko ta'ee taateewwan bara durii keessa raawwatan addunyaa qabatamaa haraa keessatti seenessaa jamaan beekumsa hawaasaa daddarbaa ture haala qabatamaa har'aa keessatti akka tilmaaman taasisa. Afseenni himamus, waa'ee: baqattootaa, waraanaafi injifannoo, gootota darbanii, moototaaafi aangoota olaanoo ta'uu danda'a. Haaluma kanaan, seenduubee qorannichaa keessatti hawaasni adeemsa gamtaan waliin jiraachuu keessa beekumsa waliin ijaarratee gabbifachuun mudannoofi muuxannoo dhalootaaf dabarsu akka qabudha. Dhimmoota beekumsaa kanas, gara fookilooriitti fiduun qorachuun bu'a-qabeessummaan isaa akka dabaluu taasisa. Haaluma kanaan, fookilooriin Oromoo gama: seenaa, duudhaa, eenyummaa, qaroomina, falaasama, ogumaafi k.k.f ibsuu keessatti akka qabeenya uummatichaa isa guddaa ta'etti ilaalama.

Haaluma kanaan, sakkataan barruu, kitaabilee wabiifi qorannoowwaan namaoota adda addaa qorannicha keessatti wabeeffatamuun dhiyaataniiru. Adeemsa kana keessatti maddi ragaalee yookaan irraawwatamtoonni qorannichaa manguddootaafi ogeeyyii Waajira Aadaafi Turizimii Aanaa Midaa Qanyii. Isaanis, Gahee hawaasa keessatti qabanii, umuriifi ogummaa gama aadaafi seenaa irratti qabaniin karaa mala iddatteessuu miti carraa kaayyeffataafi darbaa dabarsaatiin kanneen hawaasa bal'aa keessaa filatamanidha. Odeeffannoo meeshaalee funaansa raga mala afgaaffiifi marii gareetiin funaanamuun mala qulqulleeffannaatiin ibsamuun qaaceffamanii jiru. Ragaaleen funaanamanis gaaffilee ka'umsa qorannichaa kanneen galmaan ga'anidha. bu'uura gaaffilee ka'umsa qorannoofi kaayyoo gooree qorannichaa ibsaniin ragaaleen mala qulqulleeffataa yookaan ibsaatiin boqonnaa Afur jalatti xiinxalamuun boqonnaa shananuu keessatti mata-duree guddaafi xixiqqaatti qooduun qorannicha qindeessuun dhiyeessuun dandaameera.

Haaluma kanaan, argannoon qorannichaa haala itti aanu kanaan kan dhiyaatedha.

Afseenaan namoota bebbeekamoo Aanaa Midaa Qanyii durii kanneen akka: Jijoo Boosoo, Giddii Ginnaa, Yanfaa Guddataa, Mutuluufi afseenaa isaanii waliin hidhata qaban jiraachuun kan hubatamedha.

- ✚ Dhiibbaa sirna bulchiinsa Nafxanyaa gama hawaasummaa, siyaasaafi dinagdeetiin uummata Aanaa Midaa Qanyiirraan ga'eefi haala kana keessatti hawaasni aanichaa daba kana ofirraa qolachuuf tooftaa waraana aadaa fayyadamuun aangoos abbaarraa gara ilmaa yookaan hidda dhiigaatiin waliif dabarsaa itti fufiinsaan falmachaa turuun hubatamee jira.
- ✚ Jireenya hawaasummaan walqabatee, aadaa, duudhaa, seenaa, amantii, afaaniifi lafa uummatichaarra kallattii gara garaan sirni Nafxanyaa dhiibbaa geessiseera. Kunis, uummata lafa isaarraa buqqisuun sirna abbaa lafaa babal'isuu, iddoowwan seenaafi duudhaa amantii Waaqeffannaa Oromoo Midaa kan akka Tulluufi Malkaa bataskaanaafi lafa 'tsabalaa' jechuun daangeffachuun tureera.
- ✚ Namootni ciccimoo bulchitoota Midaa durii turan kan akka Futtaasaa Jijoo du'a fannootiin adabamuu, faayidaa xiqqoon Oromoo walirratti ijaaruun bu'aaf dabarsanii akka walgurguran, qabeenyaafi lafa saamuun uummata gabroomsuu, afaan, amantiifi eenyummaa Oromoo, afaan Amaaraa, Ortodoksiin, kiristaannaa kaasuun maqaa jijjiiruun akka ture kan bira ga'ameedha.
- ✚ Gama siyaasaan, aangoon kan daddarbu karaa lamaan akka ta'edha. Innis, gama abbaarraa ilmatti yookaan sanyummaafi bifa fonqolchaan kan turedha. Haata'u malee, irra caalaatti hidda dhiigaan akka ta'e afseena mootota durii Midaafi Baabboorraa hubatameera. Haala kana keessatti, ga'umsa qabaatus dhabus abbaarraa ilmatti yookaan guddifachaan hidda dhiigaatiin kan daddarbaa tureefi ta'uudha. Osoo ilmi jiruu dubartiin aangoo qoddachuu hindandeessu. Darbee darbee haalli isaan hooggansa keessatti mulatan nijira.
- ✚ Gama bulchitoota durii Midaatiin aangoon bara mooticha Daa'im Waaqoo → Shullee Maccaa (Ilma Guddifachaa)→ Jijoo Boosoo (Ilma Wasiilaa) → Ilkaasaa Jijoo (Obboleessa)→ Futtaasaa Jijoo (obboleessa)→ Galataa Ilkaasaa (Ilma Wasiila)tti kan sanyummaan daddarbaa turedha. Gama Bulchitoota durii Baabbootiin aangoon, Ejersa→Giddii Ginnaa (Guddisa, wasiila)→ Bayyan Giddii (Ilma)→Garbaabaa

→Dinqinesh Garbaabaa→ Yanfaa Guddataa→ Tulluu Yanfaa→Bayyan Obsee→Galataa Yanfaa→Irranaa Galataa jechuun sanyii lakkaawwachaa kan dhufedha.

- ✚ Waraanni tooftaa lamaan gaggeeffama. kunis, waraana olla kan walgitan yoo ta'e cimina walii agarsiisuuf walitti dhaammachuun kan walwaraan yoo ta'u, Lola fagoo yookaan walta'uun kan motii tokko waraanan yoo ta'e garuu gurmuu biraa ollaarraa ergifachuun osoo hinbeekamiin kan walwaraan ta'a. Haala kana keessatti tooftaa isaan fayyadaman ilaalla.
- ✚ Afseenni haala jireenya hawaasa yeroo durii gama hawaasummaa, dinagdeefi siyaasaatiin ibsuu keessatti ga'ee olaanaa qaba. Hawaasni yeroo durii sadarkaa gara garaafi daangaa tokko keessa jiraatu adeemsa waliin jireenyaa keessa waan waliin ijaaruufi diiguun beekumsa ijaaree dhalootatti dabarsu qaba. Haaluma kanaan afseenni bulchitootaafi namoota beekamoo Aanaa Midaa Qanyii bulchiinsi gaarii akka Jijoo Boosoofi Yanfaa Guddataa kan jajjabeeffamuufi gootummaan Mutuluu Laaftoo dhugaaf morma kennuu isaa dhugaan akka hinjal'anneefi haxxummaan hawaasa keessatti akka baratamuu hinqabne kan barsiisudha.
- ✚ Bulchiinsi akka: Shuullee Maccaa, Giddii Ginnaa, Irranaa Galataafi Nafxanyaa immoo kan hinjajjabeeffamne ta'uudha. Keessumaa Nafxanyaan aadaa, duudhaa, seenaa, afaaniifi amantii Oromoo Midaa irratti dhiibbaa fiduun isaa ta'uun kan bira ga'amedha. Haaluma kanaan afseenaan ga'ee gootomsuu, tokkoomsuu, gorsuu, jajjabeessuu, balaaleffachuu, miliquufi miliqsuu keessatti ga'ee guddaa qabaachuun isaa kan bira ga'amedha.
- ✚ Dhumarratti, fakkoommiwwan afseena xinxalame keessatti mul'atan aadaa hawaasichaan walqabatee kan hiika galumsaafi xiinqooqaa bakka bu'uun hiika argatan ta'uun kan bira ga'amedha.

5.2 Yaboo

- ❖ Waajirri Aanaa Midaa Qanyii dhimma qaamni ilaallatuuf gabaasee baajata irratti qabachuun dhimmoota afseena namoota bebbeekamoo aanicha keessatti himaman irratti qorannoo bal'aa gaggeessuuf ga'ee waliif qoodee odeeffannoo funaanuun bu'aa qorannichaa yoo danda'ame maxxansiisuun, yoo ulfaate immoo bifa mujulaan barreeffamee bakka dubbisuuf mijatu kaa'amee filatamaadha.

- ❖ Manguddoonni yookaan namootni afseenaan walqabatee odeeffannoof gaafataman kaka'umsaafi jaalala beekumsa hawaasni waliin ijaarratee ittiin walbarsiisuufi walqajeelchu yeroo odeeffannoof gaafataman eeyyamamoo ta'uun akka dirqama seenaa qaban hubatanii ragaa qulqulluufi barbaachisaa ta'e kennuufi nama biraa kennuu danda'a jedhanii yaadanillee osoo eeranii gaarii ta'a.
- ❖ Gumiileen gara garaa manneen barnootaa aanicha keessatti argaman kanneen gama aadaafi seenaatiin sosochii taasisuu danda'an miseensa barsiisaafi barataa of keessaa qabu waliin ta'uun hayyuu qoratanii afseena kana dabalatee kanneen biroo qorachuu osoo yaalanii nijajjabeeffama. Keessuma barsiisaa Afaan Oromoofi Gumii GAASOO (Gumii Aadaa Afaan Seenaafi Ogbarruu Oromoo) irraa gumaacha guddaatu eegama jedheen tilmaama.
- ❖ Dhaloonni har'aa keessumaa kanneen barreessuufi dubbisuu danda'an seenaarraa baratanii seenaa qorachuun seenaa hojjechuuf afseena namoota kanaa dubbisuun gumaacha hawaasummaa, dinagdeefi siyaasaa keessatti qooda fudhachuu osoo danda'anii barbaachisaadha jedheen yaada.
- ❖ Afseena Mutuluu Laaftoon walqabsiisee, Horri Bidiruu haala uumamaafi argama isaatiin iddoo seenaa, hawwata turizimii ta'uu danda'a. Haa ta'u malee, sababoota akka: fageenya magaalaarraa qabaachuu yookaan dhuma daangaa aanittiitti argamuu, lafa gammoojjii ilbiisonni fayyaa namaatiif sodaachisan kan akka: bofaa, buutii, ce'aa, marrataafi jawwee yeroo gara garaa namoota darabaa eegan miidhaa waan turaniif sodaa kana hambisuuf daandiin mijataan walta'insa aanaafi hawaasaan hojjetamee baay'ee gaarii ta'a.
- ❖ Dhumarratti, Waajirri dhimma walqunnatii miidiyaa waliin hariiroo qabu beekumsa hawaasaa, afseena namoota bebbeekamoo kana gurra uummataan ga'uufi beekamtii argachuu akka danda'uuf ga'ee ogummaa isaa osoo ba'ee gaarii ta'a.

Wabiilee

- Addunyaa Barkeessaa. (2011). *Akkamtaa*. Finfinnee: Oromiyaa.
- Alice Mortan. (1975). *Rethinking and Symbolism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Asafaa Tafarraa. (2004). *Theorizing The Present Towards The Oromo Literature*. Jaarsoo
- Backer, Ronald L. (1972). *The Role of Folk Legends in place –Name Research*. The Journal of American Folklore. Published by American Folklore Society.
- Bascom, W . (1962). *Continuity and Change in African Cultures*. Chicago: Chicago University Press.
- Bascom, W. R. (1965). *Four Functions Of Folklore.: The Study Of Folklore*. Burkley: printice – Hall, Inc.
- _____. (1965). *Four Functions of Folklore*. *Journal of American Folklore*. (vol.67:1954).
- Berhanu Tucho. (1982). *Traditional Marriage Practices Among Oromo Qelem*. Wellega. Ethiopia.
- Bukenya .A. (1994). *Understanding Oral Literature*. Nairobi: Nairobi University Press.
- Campa, Arthur L. (1995). *Folklore and History, Western Folklore*. Published by Western states of folklore Society URL.
- Canonici, Noverino N. (1996). *Zulu Oral Oral Traditions. Zulu Language and Literature*. Durban: University of Natal.
- Dastaa Dassaaleny. (2002). *Bu’uura Qorannoo*. Addis Ababa. Mana Maxxansaa Boolee.
- _____. (2015). “ A Functional Study Of Tulama Oromo Oral Prose Narratives: A Dissertation submitted To Foreign Language Department and Literature in Fulfillment For the Requirements of the Degree Doctor of Philosophy” A.A.U. (Unpublished PhD Thesis).
- Dirribii Damisee. (2012). *Ilaalcha Oromoo: Barruu Aadaa, Seenaafi Amantaa Oromoo*. Finfinnee.
- Dorsan, Richard Mercer. (1972). *Folklore and Folk life: An Introduction*. Chicago: The University of Chicago press.
- Dundes Alan. (1965). *The Study of Folklore*. Endle Wood Cliffs: N. J. Prentice-Hall, Inc.
- Finnegan, R. (1970). *Oral literature in Africa. Kenya*. Oxford University press.

- _____. (1976). *Oral Literature in Africa*. Oxford: Oxford University Press. folklore Society URL.
- Freuds. (1963). *Introductory on Pscho-analysis*. London:Hogarth Press. ss
- Georges, R.A and Jones, M.A (1995). *Folkloristics:An Introduction Bloomigton and Indian Polis*. Indiana University Press.
- Gonfaa Tuggee (2008). “*Xiinxala Qabiyyeefi Bifiyyee Mammaaksota Oromoo Gorsa Eeyyantaa Namaa Kennuuf Oolan: Haala Aanaa Qarsaa Maallimaa, Godina Shawaa Kibba Lixaa*” Yuunivarsiitii Finfinnee: (Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa Kan hinmaxxanfamiin).
- Hinseenee Makuraa. (2010). *Gaachana Kormaa*. Addis Ababaa: Printed by Far East Plc.
- Iseacs . (1981). *The Macmillan Encyclopedia*. USA: Laurence Urdang associates Ltd.
- Katz, J.J. (1972). *Semantic Theory*. New York: Harper and Row
- Mangesha Riqitu .(1970).*Oromo Folktales*. England:London University Press.
- Masfiin Tashoomaa. (1995). *Tapha Ijoollee Wiirtuu Jiildii-7*. Gumii Qormaata Afaan Oromootiin Biiraa Aadaafi Turiziimii Oromiyaatti, Finfinnee.
- Melakneh Mangistu. (2006). *Fundemental Of Literature*. Addis Ababaa: Addis Ababaa Univetsity.
- Misganu Gulummaa. (2011). *Naatoo: Duudhaa Gaa’ela Oromoo*. Finfinnee: Subi printing press.
- Neuman, L.W. (2007). *Basic Social Research: Qualitative and Quantitative Approaches (2nd ed.)* Bost peason Edu. Cailiral IC.
- Okpewho. (1992). *African Oral Literature: Backgrounds, Characters, and continuity*. Bloomington and Indiana polis: Indiana University press.
- Oring, E. (1986). *Folk Group and Folk Genres Introduction*. Logan UT: Utah State University Press
- Rabbirraa Tafarraa .(2009).*Gadaa*. Finfinnee. Oromiyaa.
- Sims and Stephen .(2005). *Living Foklore: An introduction to study of people on their traditions*. Logan Utah .Utah state University press.
- Sumner, Cloude. (1996).*Oromo Wisdom Literature.(volume.III) Folktales Collections and Analysis*. Addis Ababa: Gudina Tumsa Foundations.
- Tafarii Ayyaanaa .(2004). *Afaan Oromoo New Systematic Books Series*. Addis Ababa: AsterNega publishing enterprise.

Todorov, Tzvetan. (1982). *Symbolism and Interpretation*. Ithaca, N, Y. : Cornell University press.

Turner, V. (1969). *Forms Of Symbolic Action In R. F. Spencer Forms Of Symbolic Action, Proceeding Of The Spring Meeting. American Ethnological Society*. Seattle. University of Washington press.

Wandu T/ Medin (2013). *Comprehension History*. Addis Ababa. Mega Printing Press

ሰሎሞን ተሾመ. (2007). *ፎክሎር፣ ምንነቱን የጥናተ የትኩረት አቅጣጫ*. አዲስ አበባ: ህትመት ፈርኢስት ትሬዲንግ ኃላ.የተ.የግ.ማ.

Dabaleewwan
Dabalee A
Yuunivarsiitii Finfinnee
Koolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanootaa,
Joornaaliiziimiifi Sabqunnamtiitti
Muummee Afaan Oromoo,
Hogbarruufi Fookloorii

Afgaaffii

Kabajamoo manguddoo aanaa Midaa Qanyii iddattoo qorannoo kan taatan, hojiin koo inni ijoon afseenaa seenaa namoota beekamoofi gootota ta'an qaaccessuudha. Galma gahiinsa hojii kanaa keessatti ragaan isin irraa argamu baay'ee murteessaadha. Kanaafuu gaaffiin isin gaafadhurratti ibsa akka naaf kennitan kabajaan isin gaafadha. Deeggarsa keessaniif durseen isin galateeffadha.

Gaaffilee afgaaffiif dhiyaataan

1. Seenaa namoota gootota durii keessaa kan eenyuu fa'a beektu?
2. Waa'ee seenaa: Jijoo Boosoo, Giddii Ginnaa, Yanfaa Guddataafi Mutuluu Laaftoofi kanneen isaan waliin hidhata qaban waan beektan natti himuu dandeessuu?
3. Jijoo Boosoon eessaa dhufe akkamitti biyya Midaa qabachuu danda'e. ?
4. Gochaawwan Jijoo Boosoo keessaa kan hindagatamne maal maal fa'i?
5. Sirni bulchiinsa Jijoo Boosoo aangoo dabarsuufi daangaa eeguu irratti maal fakkaata?
6. Jijoo Boosoo maaliif Daa'im Waaqootti male?
7. Uummatni Midaa Nafxanyaaf ilaalcha akkamii qaba ture?
8. Giddii Ginnaa mootii eessaa ture?
9. Amalli mootota durii akkamiin ibsama?
10. Uummatni ilaalcha akkamii Giddii Ginnaaf qaba.
11. Dur dur itti fayyadamni aangoofi aangoo dabarsuu maal fakkaata?
12. Yanfaan Guddataa mootii Midaa yeroo turetti warra kaan irraa maaltu adda isa taaisa?
13. Bulchiinsa Yanfaa Guddataa keessatti ga'een Boorxaa Gaarrosiifi Kennee Qilxuu maal ture?
14. Gochaawwan Irranaa Galataa kana uummatni akkamitti ilaala.

15. Sirni Nafxanyaa Oromoota Midaafi Baabboo irraan qaqqabsiise maal fa'i?
16. Sirna Nafxanyaa balaaleffachuu keessatti tooftaa waraanaa mootonni fayyadamaa turan haala kamiin ture?
17. Mutuluufi hirirootni isaa maaliif Kaabaatti gala turan.
18. Seenaa Mutuluu gootota biroorraa maaltu adda taasisa.
19. Horri bidiruu amala akkamii qaba?

Dabalee B
Yuunivarsiitii Finfinnee
Koolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanootaa,
Joornaaliiziimiifi Sabqunnamtiitti
Muummee Afaan Oromoo,
Hogbarruufi Fookloorii

Marii Garee

Kabajamoo maanguddoota aanaa Midaa Qanyii ogeeyyii Waajira Aadaafi Turizimii iddattoo qorannoo kanaa taatan hundaa, hojiin koo inni ijoon Afseenaa Oromoo Godina Shawaa Lixaa Aanaa Midaa Qanyii Seenaa namoota beekamoo ta'an xiinxaluu irrattidha. Galma gahiinsa hojii kanaa keessatti ragaan isin irraa argamu baay'ee murteessaadha. Kanaafuu, gaaffiin isin gaafadhurratti ibsa akka naaf kennitan kabajaan isin gaafadha. Gumaacha keessaniif durseen isin galateeffadha.

1. Seenaa namoota Beekamoo aanaa Midaafi Baabboo yeroo durii: Jijoo Boosoo, Giddii Ginnaafi Yanfaa Guddataan haala kamiin aangootti fayyadamaa daangaa eeggachaa turan.
2. Sirni Nafxanyaa dhiibbaa akkamii uummatarraan geessisaa ture?
3. Adeemsa aangoo waliif dabarsuufi tooftaa waraana gaggeessuu keessatti haalli jiru akkam ture?
4. Afwalaloowwan afseenaa namoota beekamoon walqabatanii haalaa gara garaa yookaan bifa fakkoommii of keessaa qabuun jedhaman kan beektan nutty himaa?
5. Afseenaan Mutuloo Laaftoo akkamitti yaadattu?
6. sDhaloonni afseenaarraa maal barachuu danda'a?
7. Faayidaa afseenaan gama siyaasaa, dinagdeefi hawaasummaan qabu akkamitti ibsitu?

Dabalee C
Odeeffattoota Qorannichaa

T.L	Maqaa	Umurii	Koorni yaa	Ganda	Ga'ee
1	Biyyansaa Lammeessaa	56	Dhi	Baallammii	Manguddoo
2	Camadaa Mul'isaa	70	Dhi	Baallammii	Manguddoo
3	Daani'eel Kabbadaa	32	Dhi	Baallammii	Hojjetaa Waajira Aadaafi Turizimii
4	Deebisaa Caalchisaa	76	Dhi	Di/Weennii	Manguddoo
5	Dhiyaanaa Yaadataa	67	Dhi	Q/Guurrannee	Manguddoo
6	Eebbisaa Injiguu	76	Dhi	Soolee Keenjoo	Manguddoo
7	Fiixee Teessisaa	81	Dhi	Goosuu Gonjii	Manguddoo
8	Gaaddisee Hirphaa	75	Dha	Ba/ Bidaaruu	Manguddoo
9	Gurmeessaa Mirkanaa	77	Dhi	Di/Amuumaa	Manguddoo
10	Guuttataa Dhinsaa	96	Dhi	Haleeluu	Manguddoo
11	Iddeessaa Amansiisaa	90	Dhi	Goosuu Gonjii	Manguddoo
12	Lammeessaa Caalchisaa	50	Dhi	Baallammii	Hojjetaa Waajira Aadaafi Turizimii
13	Mokonnon Gurmeessaa	70	Dhi	Go/Kuraa	Manguddoo
14	Mulunaa Cimdeessaa	40	Dhi	Baallammii	Manguddoo
15	Oljirraa Amansiisaa	72	Shi	Goosuu Gonjii	Manguddoo
16	Shaanqoo Qajeelaa	81	Dhi	Go/Cuqqaalaa	Manguddoo
17	Shuraa Bokee	58	Dhi	Di/Weennii	Manguddoo
18	Tafarraa Tarfaa	76	Dhi	Gu/Ga/Lagaa	Manguddoo
19	Waaqtolaa Wayyeessaa	75	Dhi	Qarmii Guurrannee	Manguddoo
20	Xurruu Jabeessaa	56	Dha	Go/Cuqqaalaa	Manguddoo

